

[DOI: 10.52754/16947673_2023_34_4](https://doi.org/10.52754/16947673_2023_34_4)

Mezhepler Arası Geçişliliğin Tespiti Bağlamında Mu'tezilî Tabakât Geleneğinde Hanefî Şahısların Tasnifi*

Fatmanur Alibekiroğlu Eren**

Öz

Günümüz İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında mezhepler arası geçişlilik ve bunun yansımaları, yeni bir problem alanı oluşturmaktadır. Mezhepler arası geçişlilik örneklerinin daha ziyade şahıslar üzerinden gerçekleştiği bilinmektedir. Bu açıdan geçişliliklerin tespitinde biyografik eser niteliğindeki tabakâtlar başlıca kaynaklar arasında yer almaktadır. Mu'tezilî yazım geleneği içerisinde, Mu'tezilî şahısların tespiti ve tasnifini amaçlayan tabakât türü eserler, önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu eserler mensupların tasnifi yanında Hanefilik-Mu'tezile etkileşimi başta olmak üzere mezhepler arası geçişlilik örnekleri hakkında da önemli veriler sunmaktadır. Bundan yola çıkarak bu çalışmada, Mu'tezilî tabakâtların Hanefî-Mu'tezilî şahısları tasnifte izledikleri yöntem ve buradan hareketle söz konusu etkileşimi nasıl konumlandıklarına dair birtakım tetkiklerde bulunulmuştur. Söz konusu eserler Hanefî-Mu'tezilî şahısların tespiti açısından birincil kaynaklardan olmakla birlikte bu çalışmanın gayesi, Hanefî-Mu'tezilî şahısların tespiti değildir. Çalışmanın amacı Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı ile başlayan tabakât geleneğindeki -yazarların kimlikleri ve yaşadıkları zaman dilimi ile de irtibatlı olarak- mezhepler arası etkileşime dair usûl, algı ve yaklaşım biçimlerindeki farklılaşmaların eleştirel bir şekilde tetkikidir. Bu noktadan hareketle önce Mu'tezilî tabakât geleneği hakkında genel bir bilgi verilmiş, ardından Mu'tezilî tabakât geleneğindeki tasnif yöntemleri üzerine değerlendirmelerde bulunulmuş, son olarak ise bu eserlerin Hanefî şahısları tasnifte gözettikleri üç temel tasnif usûlü üzere tetkiklerde bulunulmuştur. Bunu yaparken söz konu eserlerde yer alan bilgiler kronolojik ve karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Neticede Mu'tezilî perspektif açısından Hanefî

* Bu çalışma, 15-17 Kasım 2019 tarihinde Adana'da düzenlenen Al Farabi 6. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi sempozyum kitabının 272-279 sayfalar arasında yayınlanmış olan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş makale formatındaki halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, fabekiroglu@cu.edu.tr, 0000-0001-9629-5736.

şahısların tasnifindeki benzerlikler, farklılaşmalar, yatay ve dikey genişlemeler ve etkileşimler hakkında bütüncül ve eleştirel birtakım tespitlerde bulunulmuştur. Mezhepler arası geçişlilik problemini farklı bir perspektiften inceleyen çalışmamızın alanda yapılan çalışmalara yöntem açısından katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Mu'tezile , Mu'tezilî Tabakâtlar, Hanefilk, Hanefî-Mu'tezilî.

The Classification of the Hanafi Figures by the Mu'tazilî Biographers As A Case of Interdenominational Interactions

Abstract

Interactions between sects and its reflections constitute a new problem area in contemporary Islamic Sects History research. It is known that the interactions between sects occurs mostly through individuals. In this respect, in the determination of this relationship, tabaqat literatures which are biographical works, are among the main sources. Biographical works, which aim to identify and classify Mu'tazilî people, have an important place in the Mu'tazilite writing tradition. In addition to the classification of the members, these works also provide important data about the examples of interactions between sects, especially the Hanafism-Mu'tazila interaction. Based on this, in this study, some investigations were made regarding the method followed by the Mu'tazilî tabaqât literature in classifying Hanafi-Mu'tazilî individuals and, accordingly, how they positioned the interaction in question. Although the works in question are primary sources for the identification of Hanafi- Mu'tazilî individuals, the purpose of this study is not to identify Hanafi- Mu'tazilî individuals. The aim of the study is to critically examine the differences in the methods, perceptions and approaches to inter-sectarian interaction in the tabaqâts, which started with Ka'bi's *Maqālât* in connection with the identities of the authors and the time period in which they lived. Starting from this point, first, general information was given about the Mu'tazilî tradition of tabaqât, then evaluations were made on the classification methods in the Mu'tazilî tradition of tabaqat, and finally, studies were made on the three basic classification methods that these works used in classifying Hanafi individuals. As a result, some chronological and critical determinations were made about the differentiations, horizontal and vertical expansions and interactions within the Mu'tazilî perspective in the classification of Hanafi persons. It is thought that our study, which examines the problem of inter-sectarian transition from a different perspective, will contribute to the studies in the field in terms of method.

Keywords: History of Islamic Sects, Mu'tazila, Mu'tazilî tabaqat literature, Hanafi, Hanafi-Mu'tazilî.

Giriş

İnsanın dini anlama noktasındaki tecrübesinin tezahürü olan mezheplerin, tarihsel süreçte birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları görülmektedir. Bu etkileşim, bireyler düzeyinde olduğu gibi gruplar nezdinde de söz konusudur. Mezhepler arasındaki bu etkileşim, bazen mezheplerin yakınlaşması yönünde gerçekleşirken, bazen de ötekileştirici bir mahiyet taşımaktadır. Mezheplerin zihniyet yapıları ve temel öğretilerinin yanı sıra siyasî, sosyo-kültürel ve coğrafi vb. çevresel faktörlerin ise bu geçişliliğin yönünü tayin ettiği söylenebilir.

Mezhepler arası ilişkilerin mahiyeti hakkında doğrudan bilgi veren birincil kaynak, yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte özellikle mezhep mensuplarının çeşitli gayelerle yazdığı makâlat, milel-nihal ve tabakât türü eserler, ilişkinin tespiti noktasında önemli veriler içermektedir. Bu çerçevede, mezhep mensuplarının reddiye mahiyetinde kaleme aldığı eserler umumiyetle mezhepler arası ilişkilerin ötekileştirici yönünü ön plana çıkarmaktadır. Mezhepler arası ilişkiler noktasında özellikle şahıslara dair her ne kadar önemli bilgiler ihtiva etse de bu eserlerin güvenilirlik problemi olduğu unutulmamalıdır. Bu noktada söz konusu eserlerde aktarılan bilgilerin daha dikkatli değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Öte yandan mezhepler arası ilişkilerin pozitif yönünün tespiti noktasında tabakât türü eserler ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu eserler, yazılış gayeleri itibarıyla çoğunlukla “biz ve onlar kategorizasyonuna”¹ uygun olarak telif edilmekle birlikte, zaman zaman diğer mezheplerle ilgili “şahıslar üzerinden meydana gelen etkileşimlerin” de açığa çıktığı görülebilmektedir. Bu bağlamda söz konusu eserlerin müellifleri, çoğunlukla kendi mezheplerinin üstünlüğüne odaklanmakla birlikte, etkileşim düzeyindeki ilişkilerin neticesi olarak, diğer mezhep mensuplarını da zaman zaman “biz” kategorisine dahil edebilmektedirler. “Biz” kategorisinin genişletilmesinde, vakıadaki etkileşimlerin ciddi bir etkisi görülmekle birlikte, mezhep mensuplarının sayısını çok gösterme, faziletli/meşhur şahısları kendileri ile ilişkilendirme veya erken dönemle

¹ Asım Yapıcı, “Biz ve Onlar: İç ve Dış Dinî Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi”, *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, ed. Hayati Hökelekli, Vejdi Bilgin (Bursa: Kurav, 2015), 254.

irtibatlandırma gibi birtakım çabaların da zaman zaman görünür hale geldiğini de söylemek gerekir. Dolayısıyla tabakât türü eserler “şahıslar” üzerinden mezhepler arası ilişkinin boyutunu göstermesi yönünden bizim için son derece kıymetli birer kaynak niteliği taşımaktadır.

Tabakât türü eserlerin içerik, yöntem vb. açılardan tetkik edildiği çok sayıda çalışma mevcuttur. Bununla birlikte bu eserleri mezhepler tarihi yönüyle özellikle de Mu'tezile üzerinden konu edinen çalışmaların sınırlı olduğunu söylemek gerekir. Mu'tezilî tabakât geleneğine dair ilk listelerden biri 1977'de İbrahim Hafsî tarafından oluşturulmuştur. Ancak Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (ö.300/913?) ile başlayıp, Kâdî Abdülcebbar (ö.415/1025) ve ardından İbnü'l-Murtazâ (ö.840/1437) ile devam eden bu liste eksiktir.² Üstelik Hayyât'ın nasıl bu listeye dahil edildiği tartışma konusudur. Ardından G. Makdisi'nin “Ṭabaqât"-Biography: Law And Orthodoxy In Classical Islam” isimli çalışmasında tabakât geleneğinin ilk örneğinin bir Mu'tezilî yazar tarafından kaleme alındığı ifade edilmiş ve Vâsıl b. Atâ'ya (ö.131/748) nispet edilen *Tabakâtu ehl'il ilm ve ceh'l* isimli eserden bahsedilmiştir. Buna ilave olarak Makdisi, Mu'tezilî tabakâtları Hafsî'nin yaptığı sıralamaya uygun olarak tasnif etmiş ve sırasıyla Hayyât, Kâdî Abdülcebbar ve İbnü'l-Murtazâ'nın isimlerine yer vermiştir.³ Ülkemizde Mu'tezilî tabakât geleneği üzere yapılan çalışmaları incelediğimizde ilk olarak Mu'tezile'nin kaynak eserlerini, mezhepler tarihi perspektifinden, bütüncül bir şekilde inceleyen Aydınlı'nın “Mu'tezile Ekolünün Temel Kaynakları ve Özellikleri” isimli çalışmasından bahsetmek gerekir. Çalışma, Mu'tezile'nin kendi tarihini göz önünde bulundurmak suretiyle kronolojik olarak Mu'tezilî müellifler ve eserlerini incelemesi açısından oldukça önemlidir.⁴ Yine Hansu'nun “Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi” isimli çalışması alanda yapılmış bütüncül çalışmalar arasındadır.⁵ Yaşar'ın “Mu'tezile Tabakâtları Bağlamında Mu'tezile'nin

² İbrahim Hafsî, “Recherches Sur Le Genre " Ṭabaqât” Dans La Littérature Arabe: III.”, *Arabica* 24/ 2 (1977), 175.

³ George Makdisi, “Ṭabaqât'-Biography: Law And Orthodoxy In Classical Islam”, *Islamic Studies* 32/4 (1993), 385.

⁴ Osman Aydınli, “Mu'tezile Ekolünün Temel Kaynakları ve Özellikleri”, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. H.İbrahim Bulut (İstanbul:Ensar Yay., 2018), 33-89.

⁵ Hüseyin Hansu, “Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi”, *Marifé*, 3/3 (2003), 55-71.

Teşekkülü ve İsimlendirilmesi” isimli çalışması ise konuyu müstakil olarak Mu‘tezilî tabakâtlar üzerinden incelemesi açısından önem arz eder.⁶ Bunun yanında Mu‘tezilî tabakât geleneği ile ilgili olmamakla beraber, İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmalarının veri kaynağı olarak tabakât türü eserleri konu edinen çalışmalardan bahsedilebilir. Timur’un “Bir Mezhep Savunusu Olarak Tabakât Eserleri: Takiyyüddîn et-Temîmî’nin et-Tabakâtü’s-Seniyye’sine Yansıyan Hanefilik Savunusu”⁷ isimli çalışması ile Arıkan’ın “Zeynüddin el-Âmilî’nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi”⁸ mezhep algısını tespit noktasında alanda yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Söz konusu çalışmalar tabakât geleneğinin temel mantığının anlaşılması noktasında alana ciddi katkılar sunmakla birlikte çalışmamızın tabakât geleneğinin mezhepler arası geçişlilik yönünü tetkik noktasında alanda yapılan ilk çalışmalardan biri olduğunu söylemek gerekir.

Bu çerçeve çalışmamızda tetkik edeceğimiz mezhepler arası ilişki Hanefilik ve Mu‘tezile etkileşimi düzlemindedir. Yukarıda bahsettiğimiz tabakât türü eserlerin mezhepler arası geçişliliğin tespiti noktasındaki yerine dair tespitlerimize dayanarak, Mu‘tezilî tabakât türü eserler, genelde mezhepler arası ilişkilerin özelde ise Hanefilik-Mu‘tezile ilişkisinin nasıl konumlandırıldığına anlaşılması açısından örneklem olarak seçilmiş ve çalışmamızın merkezine alınmıştır. Bu bağlamda Mu‘tezilî tabakât türü eserler üzerinden, ilişkinin Mu‘tezilî algı üzerinden inşası esas alınmış ve Hanefî şahısların Mu‘tezilî tabakâtlardaki yeri çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Burada tespit etmeye çalıştığımız temel nokta, Hanefî şahısların Mu‘tezilî tabakâtlarda işaret edildiği gibi gerçekten Mu‘tezilî olup olmadıkları ya da bu eserlerde yer bulan Hanefî-Mu‘tezilî şahısların tespiti değildir. Zira bu konu 2018’de tamamladığımız *Tarihsel Süreçte*

⁶ Muhammed Yuşa Yaşar, “Mu‘tezile Tabakâtları Bağlamında Mu‘tezile’nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi”, *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat 2018), 37-83.

⁷ İhsan Timür, “Bir Mezhep Savunusu Olarak Tabakât Eserleri: Takiyyüddîn et-Temîmî’nin et-Tabakâtü’s-seniyye’sine Yansıyan Hanefilik Savunusu”, *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat 2018), 487-505.

⁸ Adem Arıkan, “Zeynüddin El-Âmilî’nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 19 (Ekim 2010), 87-112 .

Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisi çalışmamızda detaylı bir şekilde ele almıştır. Bu çalışmayla bizim asıl gayemiz söz konusu şahısların itizâl kimliklerinin tarihsel gerçekliğine bakılmaksızın, Mu'tezilî tabakât geleneğindeki tasnif yöntemlerini, karşılaştırmalı ve kronolojik olarak incelemek olmuştur. Bu doğrultuda Hanefî şahısların hangi yazarlar tarafından Mu'tezilî tabakalara dahil edildiği, müelliflerin fikhî kimliklerinin etkisi, sonradan tabakalara dahil olan Hanefî şahısların kimliği ile bu şahısların tasnif biçimi incelenmiştir. Bunun yanında tabakalardaki isimler tetkik edilirken Mu'tezilî tabakât yazarlarınca fikhî kimliklerine dair herhangi bir atıf bulunulmasa da, Hanefî tabakâtlar başta olmak üzere diğer kaynaklardan fikhî kimliğini (Hanefî kimliğini) tespit ettiğimiz şahısların bu eserlerdeki tasvirini de dikkate aldığımızı belirtmeliyiz.

Bu çalışmada, Mu'tezilî tabakâtlar merkeze alınarak, Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisini tespit noktasında ciddi veri içeren bu yazım geleneği bütüncül ve karşılaştırmalı bir şekilde tetkik edilmiş ve tabakât geleneğinin yazım usûlüne dair dikkate değer sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmadaki verilerin tetkikini kolaylaştırmak ve alandaki araştırmalara katkı sağlamak amacıyla Mu'tezilî Tabakât geleneğinin Hanefî-Mu'tezilî şahısları tasnif usûlü üzerine bir tablo oluşturulmuş, metnin sonuna eklemek suretiyle ilim dünyası ile paylaşılmıştır. Çalışmanın mezhepler arası etkileşimi konu edinen çalışmalara, özelde ise Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisi hususunda yapılan çalışmalara özellikle yöntem açısından katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1. Mu'tezilî Tabakât Geleneği

Mu'tezilî gelenek nezdinde şahıslarla ilgili bilgi veren tabakât türündeki eserlere dair ilk örnekler,⁹ bir başka yazım türü olan makâlât¹⁰

⁹ Bazı araştırmacılara göre, mezhepler nezdinde tabakât türünde eserlerin telifine Mu'tezile'den itibaren başlanmıştır. (Mustafa Öz, "Tabakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/295.) Hatta çağdaş bazı araştırmacılar tarafından Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen *Tabakâtu ehl'il ilm ve cehl* isimli esere tabakât geleneğinin ilk örneği olarak atıfta bulunulmaktadır. (Makdisi, "Ṭabaqât'-Biography: Law And Orthodoxy In Classical Islam", 374). Kaya, eserin muhtevası hakkında bilgi bulunmaması sebebiyle bu iddiayı çekinceyle karşılar (Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri

geleneğine dayanmaktadır. Mu'tezile tabakât geleneği türünde elimize ulaşan ilk örnek ise Ebü'l-Kâsım el-Belhî, el-Kâ'bî'nin (ö.319/931) *Makâlât*'ıdır. Mezheplerin tasnifi konusunda kendinden sonraki eserlere kaynaklık eden Kâ'bî'nin bu eseri, müellifin yaşadığı IV./X. asra kadar yaşayan Mu'tezile ricâli hakkında da önemli bir veri sağlamaktadır. Kendinden sonraki yazarların pek çok açıdan başvurduğu bu eser, Mu'tezilî âlimler listesi noktasında da önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Böylece Kâ'bî'nin söz konusu eseri Mu'tezilî gelenek içerisinde tabakât nevinden bir eser olma vasfıyla da kabul görmüştür. Hatta eserin bu yönüne atıfta bulununan Zeydî-Mu'tezilî tabakât ve makâlat yazarlarından Hâkim el-Cüşemî (ö.494/1101), söz konusu eserden "Ebü'l-Kasım'ın Mu'tezile tabakası (tabakâtü'l-Mu'tezile)" şeklinde bahsetmiştir.¹¹

Kâ'bî'nin *Makâlât* isimli bu eserinin 2018 yılında Hüseyin Hansu ve Râcih el-Kürdi tarafından tahkik ve neşri yapılmıştır.¹² Yemen kütüphaneleri aracılığıyla günümüze ulaşan tek nüsha üzerinden¹³

Arasında Tefsir Tabakât Literatürü: Histografik Bir İnceleme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 39). Çeker ise eserin muhtevasının bilinmediğini üstelik Mu'tezile'nin henüz mensuplarının "tabakât" nezdinde ifade edilecek sayıya erişmediğini söylemek suretiyle eser ile ilgili kanaatini dile getirmiştir (Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 46 vd.) Bu noktada tabakât türünün ilk örneklerinin Mu'tezile tarafından mı yoksa hadis geleneği tarafından mı yazıldığı meselesi modern araştırmalarda ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olup bizim çalışmamızın muhtevası dışındadır. Bu sebeple söz konusu tartışmaya kısaca atıfta bulunmakla yetiniyoruz. Bu çalışmalar için bkz. Makdisi, "Tabaqât'-Biography: Law And Orthodoxy In Classical Islam", 374 vd.; Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakât Literatürü: Histografik Bir İnceleme", 34 vd.; Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 46 vd.; Muhammed Aslan, "Tabakât Kitapları ve Hadis İlimine Sağladıkları Faydalar", *BÜİFD* 5/10 (2017/2), 269-290; Derya Adalar Subaşı, "Arap Edebiyatında Tabakât (Biyografi) Türünün Gelişimi", *Doğu Dilleri Dergisi* 6/1 (2022), 28-47.

¹⁰ Makâlât türü eserlerin doğuşu ve geçirdiği evreler hakkında bk. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 69 vd.

¹¹ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, Mektebetü İmam Zeyd b. Ali, ZA:34-02.

¹² Ebu'l-Kâsım, el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdühâmid Kürdî (İstanbul: Kuramer, Amman: Dâru'l-feth, 2018).

¹³ Hüseyin Hansu-Râcih el-Kürdî, "Mukaddime", *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, mlf. Ebu'l-Kâsım, el-Belhî, 34.

yayınlanan eserin neşri, Mu'tezile'nin erken dönem yazım geleneğinin aydınlatılmasına büyük bir imkan tanımıştır. Eser, *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbat*¹⁴ ile birlikte toplam beş bölümden oluşmaktadır. Ehl-i Kible içerisindeki fırkalara tahsis edilen ikinci kısımda, İslâm düşüncesinde ortaya çıkan ilk ayrılıkları açıklayan Kâ'bî, altı fırka olarak incelediği Ehl-i Kible'nin ilk fırkası olarak Şia'yı ele almıştır.¹⁵ Eserdeki fırkaların tasnifinde klasik makâlât geleneğinin standartlarının dışına çıkmış ve mezhepler "isimlendirme ve sebepleri",¹⁶ "ittifak edilen meseleler",¹⁷ "yayıldıkları coğrafya"¹⁸ ve "mensupları"¹⁹ açısından incelenmiştir. Mu'tezile bahsi ise diğer fırkalara göre oldukça geniş kapsamlı bir çerçevede ele alınmıştır. Bu bahiste öncelikle isimlendirme meselesi açıklanmış; ardından Mu'tezilî şahıslar uzmanlık alanları, Mu'tezile içerisindeki konumları, şehirler, Mu'tezile'ye nisbetlerindeki ihtilaflar, Mu'tezile'nin yayıldığı coğrafya gibi unsurlar gözetilmek suretiyle tasnif edilmiştir. Bu suretle Mu'tezilî şahısların tasnifine önemli bir alan açılmıştır.²⁰ Kâ'bî'nin eserinin konumuz açısından zikredilmesi gereken bir diğer önemli vasfı, eserde mezhepler arası geçişlilikler ve etkileşimler hakkında da bilgi veriliyor olmasıdır.²¹ Eserin, ilk kez Kutlu'nun dikkat çektiği bu vasfı, yazıldığı dönem ve sonrası için *Makâlât*'ı oldukça önemli bir konuma taşımaktadır.

¹⁴ Kâ'bî'nin eserinin bu kısmı Râcih el-Kürdî, Abdülhamid el-Kürdî ve Hüseyin Hansu tarafından tahkik edilmiş ve 2014 yılında Ürdün'de neşredilmiştir. Bk. Ebu'l-Kâsım el-Belhî, el-Kâ'bî, *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbat*, thk. Râcih el-Kürdî, Abdülhamid el-Kürdî, Hüseyin Hansu (Amman:Dâru'l-Hamed, 2014).

¹⁵ Kâ'bî, *Makâlât*, 84.

¹⁶ Şia'nın isimlendirme sebepleri için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 115; Hâricîliğin isimlendirme sebepleri için Kâ'bî, *Makâlât*, 153; Mu'tezile'nin isimlendirme sebepleri için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 195.

¹⁷ Mürcie'nin ittifak ettiği konular için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 200.

¹⁸ Hâricîliğin yayıldığı bölge için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 155; Mürcie'nin yayıldığı coğrafya için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 201; Mu'tezile'nin yayıldığı bölge için bk. Kâ'bî, *Makâlât* 193-195.

¹⁹ Hâricî ricâl için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 154; Mürcie ricâl için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 201; İmâmî ricâl için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 117; Zeydî ricâl için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 116.

²⁰ Kâ'bî, *Makâlât*, 157-199.

²¹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 96.

Kâ'bî, giriş kısmında belirttiği üzere eserin telifine 290 yılında başlamıştır.²² O eserin telifine başladığında Mu'tezile açısından mihne süreci sona ermiş, ancak Mu'tezile'nin eski güç ve itibarını kaybetmiş olması, mezhep içerisinde mezhebi toparlama yönünde bazı faaliyetlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Eserin yazıldığı dönemde Mu'tezile için en hayati sorun halen devam eden Mu'tezile'den kopuşlardır.²³ Mu'tezile'nin içerisinde bulunduğu bu süreçte birlik-bütünlük çağrıları ise Kâ'bî'nin de hocası olan Hayyât tarafından yapılmıştır.²⁴ Kâ'bî de muhtemelen hocasının bu gayretlerinden etkilenmiş olmalıdır ki,²⁵ Mu'tezile başta olmak üzere mezhepleri bütüncül ve sistematik²⁶ bir şekilde inceleyen bu eseri kalem almıştır. Mu'tezile'nin yaşadığı bu güç kaybı dönemin Mu'tezilî ulemasının hem diğer mezheplerle ilişkisini, hem de siyasî iktidar ile bağlantılarını da yakından etkilemiştir. Kâ'bî'nin hayatı açısından baktığımızda onun küçük yaşlardan itibaren çeşitli siyasî otoritelerle irtibat içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Kâ'bî, mihne sonrası sürecin etkilerini minimize edebileceği ilk ortamı küçük yaşlarda Taberistan Zeydî Devleti lideri Muhammed b. Zeyd'in (270-287/884-900) katipliğini yapmak suretiyle elde etmiştir.²⁷ Ardından Sâmânî kumandanı Ahmed b. Sehl el-Mervezî'nin (ö. 307/920)²⁸ yanında katip olarak tayin edilmiş, Ahmed b. Sehl isyan girişimi sonrasında bir süre tutuklu kaldıktan sonra Abbâsî veziri Ali b. İsa tarafından kurtarılmış ve bunun üzerine Bağdat'a gitmiştir.²⁹ Kâ'bî'nin

²² Kâ'bî, *Makâlât*, 49.

²³ Bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul, İz Yayıncılık, 2006), 279.

²⁴ Hayyât'ın mezhebi toparlama gayretleri için bk. Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", *İslami İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 20-21.

²⁵ Kâ'bî'nin hocası Hayyât ile ilişkisi ve bu yöndeki faaliyetleri hakkında bk. Yunus İbrahimioğlu, *Mihne Sonrası Mu'tezile Düşüncesinin Savunusu- Ebu'l Hüseyin El-Hayyât Ekseninde*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

²⁶ Kâ'bî'nin eserinin sistematik yönü ile ilgili olarak Kutlu'nun eseri tanıtıcı mahiyetteki tespitleri oldukça önemlidir. Bk. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 94-96.

²⁷ Kâ'bî'nin Taberistan Zeydîleri ile ilişkisi ve söz konusu görevin mahiyeti hakkında bk. Mehmet Ümit, "Hazar Zeydîleri ve Mu'tezilîler", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 236, 237.

²⁸ Ahmed b. Sehl'in hayatı hakkında bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. Muhammed Yusuf Dekkak (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 6/404-405.

²⁹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub, İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran 1971), 219. Kâ'bî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. J. van Ess, "Abu'l-Qâsem Ka'bî", *Encyclopædia Iranica* (Erişim 10 Nisan 2023); Adil Bebek, "Kâ'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/27; Hatice K. Arpağuş, "Bağdat

eserini yazdığı zaman dilimi muhtemelen iki resmî görevinin arasında ilmî faaliyetlerine yoğunlaştığı bir döneme denk gelmektedir.

Kâ'bî sonrasında Mu'tezilî tabakât geleneği, Kâdî Abdülcebbâr'ın *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*'si ile devam etmektedir. Diğer pek çok Mu'tezilî eser gibi Yemen kütüphaneleri vasıtasıyla günümüze ulaşan eser³⁰ 1974 yılında Fuad Seyyîd tarafından tahkik edilmiş ve Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı ve Cüşemî'nin *Şerhu'l-Uyûn*'unun son iki tabakası ile birlikte neşredilmiştir.³¹ Kâdî Abdülcebbâr, eserinde hem eseri yazma gayesi hem de usûlü açısından kendinden önce yazılan Kâ'bî'nin eserinden farklılaşmıştır. Kâdî Abdülcebbâr, eserinin girişinde Harizm'de kurulan Me'mûnîler (385/995-407/1017) hanedanlığının kurucusu Ebü'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed'in (ö.407/1017), Mu'tezile üzerine bir eser telif etmesine yönelik talebi neticesinde bu eseri kaleme aldığını açıklamaktadır. Müellif, bu talep üzerine Mu'tezile'den ilim tahsis edenler, ihtisaslaşanlar ve eser telif edenler gibi hususlarda öne çıkan şahıslardan oluşan Mu'tezilî tabakaları tesis ettiğini söylemiştir.³² Telif sebebinden ve isminden de anlaşılacağı üzere söz konusu eser, Mu'tezile'nin faziletlerini anlatmak üzere kurgulanmıştır. Bu da Kâdî Abdülcebbâr'ın eserindeki bazı kısımları özellikle de sahabe ve tâbiînden bazı şahısların Mu'tezile'nin ilk üç tabakası içerisinde zikredilmesini daha anlaşılır hale getirir. Eser, kısa bir giriş sonrasında Mu'tezile'nin delilleri ile devam etmiş, ardından ise İslâm düşüncesinde ortaya çıkan ayrılıklara, Mu'tezile ile ihtilaflı bazı görüşlere, mütekellimunun tertibine ve Mu'tezile isminin medhi gibi konulara yer verilmiştir. Bu kısımda yer verilen Mu'tezile'nin hilafına görüşler Kâdî Abdülcebbâr tarafından savunulmuş ve Mu'tezile'nin delilleri açıklanmıştır.³³ Kâdî Abdülcebbâr, tabakalara ve asırlara göre tasnifine geçmeden önce Mu'tezile'nin sayısının az olduğuna dair muhalif söylemler karşısında Mu'tezilî ulemanın sayıca çokluğunu savunmuş ve ardından

Mu'tezile Ekolü: Kâ'bî Örneği", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008* (İstanbul 2011), 160 vd.

³⁰ Fuad Seyyîd, "Mukaddime", *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 34.

³¹ Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed, "Kitab Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyîd (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1974).

³² Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 137, 138.

³³ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 137, 211.

Mu'tezilî tabakaları zikretmeye başlamıştır.³⁴ Müellif esasında söz konusu tabakaların tertibi ile sayıca az olduklarına dair iddialara da somut bir yanıt verme imkanına sahip olmuştur. Bunun için de Mu'tezile ile bir kısmı doğrudan bir kısmı ise dolaylı yünden irtibatları tesis/inşâ edilen ricâle i'tizâl ile bağlantılı bir şekilde yer vermiştir. Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinde tabakalar yoluyla gözettiği bir diğer pratik fayda ise mezheplerin “erken dönemle ve faziletli şahıslarla irtibatlandırması”³⁵ şeklinde şekil bulmuştur. Zira onun yer verdiği ilk üç tabaka sahabe ve tâbiünden şahıslara tahsis edilmiş, dördüncü tabaka ile birlikte ise i'tizâl vasfı olan şahıslar tasnif edilmeye başlanmış ve Mu'tezilî ulema toplamda on tabaka halinde tasnif edilmiştir.³⁶

Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinin usûl ve muhteva açısından Kâ'bî'nin eserinden ayrıldığı pek çok husus yer almakla birlikte bu durum onun en önemli kaynaklarından birinin Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı olduğu gerçeğini değiştirmez. Fuad Seyyîd'in de tespit ettiği üzere Kâdî Abdülcebbâr'ın dördüncü tabakadan yedinci tabakaya kadar zikrettiği pek çok şahıs (eksiklikler ve fazlalıklarla birlikte) Kâ'bî'nin *Makâlât*'ından nakledilmiştir.³⁷ Bu suretle Kâ'bî'nin eserinin malumat açısından Kâdî Abdülcebbâr'ın eserine kaynaklık etmekle birlikte müellifin yöntem açısından Kâ'bî'yi takip etmediği ve Kâ'bî'ye göre daha subjektif bir usûl tercih ettiği söylenebilir.

Bir diğer tabakât yazarı Hâkim el-Cüşemî'nin mezhepleri konu edinen çok sayıda eseri yer almakla birlikte, özellikle Mu'tezilî tabakât türü kapsamında değerlendireceğimiz iki eserinden bahsetmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bunlardan ilki Yemen kütüphanelerinde bulunan tek nüshası³⁸ aracılığıyla günümüze ulaşan ve 2018 yılında Ramazan Yıldırım

³⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 214-215.

³⁵ Mezhepler tarihi araştırmalarında karşılaşılan bu problem için bk. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 138-140.

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 229 vd.

³⁷ Fuad Seyyîd, “Mukaddime”, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 37.

³⁸ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, Mektebetu'l-Bedir, Abdullah el-Vecîh Koleksiyonu.

tarafından tahkik ve neşredilen³⁹ *Uyûnu'l-Mesâil* isimli eseridir. On kısımdan oluşan *Uyûnu'l-Mesâil*'in ikinci kısmı mezheplere, üçüncü kısmı ise Mu'tezile mezhebîne tahsis edilmiştir. Mu'tezile bahsi ele alınırken Kâ'bî ve Kâdî Abdülcebbâr'da olduğu gibi ilk olarak isimlendirme meselesine değinilmiş⁴⁰ ardından Mu'tezile'nin ittifak ettiği konular açıklanmıştır.⁴¹ Hâkim el-Cüşemî, bu eserinde Kâdî Abdülcebbâr'ın usûlü üzere Mu'tezile'nin ilk on tabakasına yer vermiştir. Bu kısımda Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinden farklı olarak şahısların biyografileri ya kısa tutulmuş ya da sadece isimleri verilmekle yetinilmiştir.⁴² Biyografilerin açıklanması kısmı ise *Şerh*'e bırakılmıştır. Eserde ilk tabakaların *Fazlü'l-İ'tizâl* 'deki gibi sahabe dönemi ile başlatılması Cüşemî'nin Kâdî Abdülcebbâr ile aynı çabayı -mensupları erken dönemle ilişkilendirme çabasını- paylaştığını göstermektedir.

Cüşemî'nin Mu'tezilî tabakâtları içermesi açısından inceleyeceğimiz bir diğer eseri, *Uyûnu'l-Mesâil*'in şerhi mahiyetindeki *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*'idir. Eser, *Uyûnu'l-Mesâil*'e göre oldukça kapsamlı olup şerhi, yalnızca Mu'tezilî tabakalar açısından incelediğimizde dahi *Uyûnu'l-Mesâil*'e içerik açısından ciddi katkılarda bulunulduğu görülür. Eserin 67. varğından itibaren Mu'tezilî tabakalar incelenmeye başlanmış, 131. varakta son bulmuştur. Bu kısımda diğer eserde yalnızca isimleri zikredilen Mu'tezilî şahısların biyografilerine yer verilmiştir.⁴³ Eserleri tetkik eden araştırmacıların tespit ettiği üzere, Cüşemî'nin bu eserinde Mu'tezilî tabakalar ile ilgili verdiği bilgiler, Kâdî Abdülcebbâr'ın eseriyle büyük oranda uyumludur.⁴⁴ Hatta Fuad Seyyîd bu benzerlikten ötürü tek nüshası günümüze ulaşan Kadı Abdülcebbâr'ın *Fazlü'l-İ'tizâl*'ini tahkik ederken

³⁹ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, thk. Ramazan Yıldırım (Kahire: Dârü'l-İhsan, 2018).

⁴⁰ Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, 93-94.

⁴¹ Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, 95-96.

⁴² Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, 97-103.

⁴³ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, Mektebetü İmam Zeyd b. Ali, ZA:34-02, vr. 67-131. Bu çalışmada Yemen'deki İmam Zeyd b. Ali kütüphanesinde ZA: 344-02 numarasına kayıtlı nüshanın online versiyonu esas alınmıştır.

⁴⁴ Fuad Seyyîd, "Mukaddime", *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 34; Ramazan Yıldırım, *Mutezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012), 54.

Cüşemî'nin *Şerhu'l-Uyûn*'undan da istifa ettiğini belirtmektedir.⁴⁵ Bu suretle özellikle *Şerh*'in yazımında Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinin önemli ölçüde esere kaynaklık ettiği görülür. Eserin, Mu'tezilî tabakât geleneğine en büyük katkısı ise Yıldırım'ın da ifade ettiği üzere yaşadığı çağda mevcut olan on birinci ve on ikinci tabakaları eklemesi olmuştur.⁴⁶ Cüşemî'nin eseri, son iki tabakanın eklenmesine ilaveten bölgesel ve uzmanlık alanlarına göre tasnif açısından da kendinden önceki eserlere göre ciddi bir genişleme göstermiştir.⁴⁷ Henüz eserin tamamı neşredilmemekle birlikte on birinci ve on ikinci tabakalar Fuad Seyyîd tarafından tahkik edilmiş ve *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içerisinde neşredilmiştir.⁴⁸

Son olarak, Zeydî-Mu'tezilî ulemadan İbnü'l-Murtazâ (ö.840/1437)'nin *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'sinden de bahsetmek gerekir. Müellifin Mu'tezilî şahısları on iki tabakada tasnif ettiği bu esere, Kâdî Abdülcebbâr ve Cüşemî'nin eserleri büyük oranda kaynaklık etmiş görünmektedir. Bununla birlikte onun Cüşemî sonrası nesilden bazı isimleri eklemek⁴⁹ ve bazı biyografileri genişletmek⁵⁰ suretiyle Mu'tezilî yazım geleneğine önemli katkılar sunduğu söylenebilir.

2. Mu'tezilî Tabakâtlarda Tasnif Yöntemleri

Mu'tezilî tabakâtlarda Mu'tezilî âlimler, yaşadıkları zaman dilimi, coğrafya ya da uzmanlık alanları gibi çeşitli paradigmlar gözetilmek suretiyle tasnif edilmişlerdir. Bu belirleyicilerden “zaman dilimi” en yaygın tasnif aracı olup, Mu'tezilî şahıslar tabakalara ayrılarak tasnif edilmiş ve her bir tabakada Mu'tezilî âlimlerin biyografilerine çoğunlukla kronolojik bir usûle riayet etmek suretiyle yer verilmiştir. Bununla birlikte tasnifte, şahısların kimlikleriyle ilgili öne çıkan diğer unsurların da göz önünde bulundurulması, bu tür eserlerin özgün yönünü oluşturmuştur. Bu çerçevede, ulemanın uzmanlık alanlarını gözetmek ve yaşadıkları bölgeleri

⁴⁵ Fuad Seyyîd, “Mukaddime”, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 34.

⁴⁶ Yıldırım, *Mutezile'nin Kelâmî Polemikleri*, 54.

⁴⁷ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, vr. 67-131.

⁴⁸ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî, “Şerhu'l-Uyûn”, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* thk. Fuad Seyyîd, (Tunus, 1974).

⁴⁹ Mesela bk Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. S.D. Wilzer (Beyrut, 1987), 119.

⁵⁰ Mesela bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 118-119.

dikkat almak suretiyle yapılan tasnifler, Mu'tezilî tabakât eserlerinin tasnif yöntemlerinin başlıcalarıdır.

Burada tasnif yöntemlerine yer vereceğimiz müelliflerden ilki olan Kâ'bî'nin, mezhepleri diğer makâlât türü eserlerde olduğu gibi yalnızca fırkalar ya da görüşler üzerinden tasnif etmek yerine, şahıslar üzerinden tasnif etmesi ve özellikle Mu'tezile bahsinde ricâl kısmına geniş bir alan tahsis etmesi, eserine tabakât hüviyeti kazandırmıştır. Zira Kâ'bî'nin eserinde mezhep mensupları ele alınırken fırkaların alt kollarına yer verildiği gibi bir ricâl listesi de oluşturulmuştur. Bu listelerde çoğunlukla kronolojik bir sıralama izlenmiş ve şahıslar “şairler”, “dil âlimleri”, “mütekellimler ve eser telif edenler”, “fukaha”, “öncü isimler” gibi belirleyiciler dikkate alınmak suretiyle tasnif edilmiştir.⁵¹ Eserde mezhep mensupları tasnif edilirken söz konusu tasniflerden bir veya birkaçı bir arada kullanılmıştır. Mu'tezile ricâli söz konusu olduğunda ise daha kapsamlı bir yöntem sergilenmiştir. Bu çerçevede Kâ'bî, Mu'tezilî ulemayı tasnif ederken zamana göre tasnif metodunu, uzmanlık alanlarına ve bölgelere göre tasnif usûlünü bir arada kullanmıştır. Eserde zaman dilimine göre tasnif edilen Mu'tezilî ulema ise üç belirleyici üzerinden incelenmiştir. İlk olarak “mezhebin erbabları ve kitap telif edenler” şeklinde tasnif ettiği Mu'tezilî ricâli, Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd (ö.144/761) ile başlatıp, Câhız'a (ö.255/899) kadar devam ettirmiştir.⁵² Ardından “mezhebin reisleri, kelim erbabları ve kitap telif edenler” başlığı altında Bişr b. Hâlid'den Muhammed b. Ali el-Mekkî'ye kadar uzanan bir listeye yer vermiştir. Üçüncü olarak ise kendi zamanında mevcut olan Mu'tezilî ulemaya dair bir liste oluşturmuştur.⁵³ Bunun yanında Kâ'bî'nin Mu'tezilî ricâli tasnifi “mezheplerin kendilerini mümkün olan en erken tarihle irtibatlandırma” gayretinden de uzak görünmektedir. Zira Kâ'bî, Mu'tezile'nin doğuşunu tespitinde daha gerçekçi davranmış ve Mu'tezile'nin ilk neslini Vâsıl b. Ata ile başlatmıştır.⁵⁴ Kâ'bî'nin tasnifinde dikkat çeken bir diğer nokta ise i'tizâl fikrine bir konuda muhalif olmakla beraber “adl ve tevhid” konularında

⁵¹ Mesela Şîî ricâl listesi için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 115; Hâricî ricâl listesi için bk. Kâ'bî, *Makâlât*, 154 vd.

⁵² Kâ'bî *Makâlât*, 159-167.

⁵³ Kâ'bî, *Makâlât*, 167-168.

⁵⁴ Kâ'bî, *Makâlât*, 159.

Mu'tezile ile ortak düşünen şahısların listesine müstakil olarak yer verilmiş olmasıdır.⁵⁵ Üstelik o, bu şahısları Mürcie kısmında tekrar zikretmiş ve adl fikrini benimsemekle birlikte bu konuda derinleşmediklerini de vurgulamıştır.⁵⁶ Bu noktada Kâ'bî'nin tasnifinde yer alan bir diğer grup ise Dırâr b. Amr (ö.200/815?) gibi "tevhid ve adl" konusunda Mu'tezile'ye muhalif olup, el-menzile beyne'l menzileteyn konusunda ittifak eden kimselerdir. Kâ'bî bunların ise Mu'tezile ismini hak etmediklerini söylemiştir.⁵⁷ Aydınlı, bu tavrı Kâ'bî'nin de hocası Hayyât gibi "beş esası benimsemeyenin Mu'tezilî sayılamayacağını" hususunda hassas olduğu şeklinde açıklamıştır.⁵⁸

Kâ'bî, çeşitli paradigmaları dikkate alarak yaptığı tasniflerin ardından şehirlere dayalı tasnifine yer vermiş ve burada sırasıyla Medine, Mekke, Yemen, Taif, Basra, Şam ve Kûfe halkından i'tizâl fikrine meyleden yüzden fazla şahsın biyografisine yer vermiştir.⁵⁹ Bu tasnifte özellikle Basra halkının, listenin yarısından fazlasını ihtiva ettiği görülmektedir. Bunun yanında Kâ'bî'nin Basra halkını tasnifte, i'tizâl fikrini benimsemesinde "ihtilaf bulunanları" ve "ittifak edilenleri" kategorize etmesi tasnif açısından dikkate değerdir.⁶⁰ Kâ'bî, bölgelere göre tasnifin tamamlanmasına mütakiben ise Mu'tezilî fukaha listesini açıklamıştır.⁶¹ Bu çerçevede Kâ'bî'nin eseri için ulemayı tabakalar şeklinde tasnifi esas alması da kronolojik yazım geleneğinin başlatıcısı tanımlamasını kullanmak mümkün görünmektedir. Kâ'bî fukaha listesini tamamlamasına müteakiben Câhız ve Dâvûd el-İsfehânî'den (ö. 270/883) aldığı isimleri de eklemek suretiyle listeyi genişletmiştir.⁶²

⁵⁵ Kâ'bî, *Makâlât*, 168.

⁵⁶ Kâ'bî, *Makâlât*, 201. Kaderî-Mürciî şahısların Mu'tezilî gelenek içerisindeki tasnifi hakkında bk. Fatmanur Alibekiroğlu, "Kaderî-Mürciî Olarak Tanımlanan Şahıslar ve Mezhebî Aidiyet Problemleri", e-*Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 461 vd.

⁵⁷ Kâ'bî, *Makâlât*, 168.

⁵⁸ Aydınlı, "Mu'tezile Ekolünün Temel Kaynakları ve Özellikleri", 56.

⁵⁹ Kâ'bî, *Makâlât*, 169-191.

⁶⁰ Kâ'bî, *Makâlât*, 179-180.

⁶¹ Kâ'bî, *Makâlât*, 191-192.

⁶² Kâ'bî, *Makâlât*, 192-193. Câhız ve Dâvûd el-İsfehânî'den alınan bu şahısların aidiyetleri ile ilgili tespitler için bk. Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 97 vd.

Mu'tezilî ricâlin tasnifindeki en yaygın yöntem olan zaman dilimine/tabakalara göre tasnifin mimarı ise Kâdî Abdülcebbâr'dır. Kâdî Abdülcebbâr'ın zamana dayalı söz konusu tasnifi kendinden sonraki yazarlar tarafından ufak değişikliklerle birlikte temel yapısı ve mantığı korunmak suretiyle muhafaza edilmiştir. Eserdeki tasnif biçimi tabakalara göre tasnif usûlü olmakla beraber zaman zaman tabakalar içerisinde çeşitli belirleyiciler üzerinden tasnif denemelerinin yapıldığı da dikkatleri çekmektedir. Kâdî Abdülcebbâr, on tabakanın nihayetinde bu tabakalarda zikretmediği Mu'tezile'den ilim tahsil eden çok sayıda şahsın bulunduğunu ancak onların durumlarındaki farklılıklar sebebiyle tabakalar kısmını kısa tutup bu şahıslara yer vermediğini söylemiştir.⁶³ Bununla birlikte özellikle Mu'tezile'ye yönelik, sayılarının az olduğuna yönelik eleştiriler sebebiyle aştan fıkıh ve hadiste uzmanlaşanlara da ayrıca eserinde yer vereceğini belirtmiştir. Ardından ise Kâ'bî'nin ve onun eserine eklemelerde bulunan Muhammed b. Yezdad el-İsbehânî'nin (ö.230/844-945) *Kitâbu'l-Mesâbih*'inden⁶⁴ istifadeyle tabakalarda zikretmediği diğer şahıslardan bahsedeceğini söylemiştir. Kâdî Abdülcebbâr bu çerçevede Kâ'bî'nin eserindeki bölgesel tasnife muhtemelen *Kitâbu'l-Mesâbih* kaynaklı bazı değişikliklerle birlikte kendi eserinde yer vermiştir. Bu çerçevede o, çeşitli bölgelerden adl fikrini benimseyen şahıslardan meydana gelen oldukça geniş bir listeye eserinde yer vermiştir.⁶⁵ Bunun yanında bölgesel tasnifin fıkıh ve hadis alanında uzmanlaşmalara tahsis edilmesi⁶⁶ tasnifin kendi içinde uzmanlık alanına göre bir diğer tasnif daha içerdiğini göstermektedir. Bu suretle Kâdî Abdülcebbâr'ın, eserini kaleme alma gayesiyle uyumlu olarak hem zaman dilimine göre, hem de bölgelere göre oldukça geniş bir Mu'tezilî listesi meydana getirdiği görülmektedir.

Cüşemî'nin Mu'tezilî ricâlini tasnifi ise, Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinden büyük oranda istifade etmesi sebebiyle onun tasnif sistemiyle büyük oranda örtüşür. Bununla birlikte fukaha listeleri bahsinde ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere Kâdî Abdülcebbâr'da yer almayan fukaha

⁶³ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 214.

⁶⁴ Bu eser ve Kâdî Abdülcebbâr'ın diğer kaynakları hakkında bk. Fuad Seyyîd, "Mukaddime", *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 36.

⁶⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 333-344.

⁶⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 333.

listesinin eklenmesi ve bu listenin Kâ'bî'nin eserine göre genişletilmek suretiyle mütekaddimun-müteahhirun ayırımına tabi tutulması, tasnif açısından Cüşemî'nin eserinin özgün yanlarından biridir. Yine eserdeki tasnife dair özgün yanlardan biri de Cüşemî tarafından kaleme alınan on birinci ve on ikinci tabakalarda bazı uzmanlık alanlarına işaret edilmiş olmasıdır. On birinci tabakada fakih kimliği ile öne çıkan üç şahsın biyografisine “üç fakih” tanımlaması altında yer veren Cüşemî,⁶⁷ on ikinci tabakada ise Kâdî Abdülcebbâr'ın ashabından kadılık vasfıyla öne çıkan şahısların yoğun olması sebebiyle “kadılar” başlığı altında bu kimseleri tasnif etmiştir.⁶⁸ Büveyhiler döneminin yönlendirici etkisiyle Şâfîlik-Mu'tezile ilişkisinin güçlendiği bir dönem için yapılan bu tasnifte, kadıların önemli bir kısmının Şâfî kimliği bizzat müellif tarafından belirtilmiştir.⁶⁹ Cüşemî ayrıca on ikinci tabaka sona erdikten sonra eserine Kâ'bî'de olduğu gibi uzmanlık alanlarına göre bir tasnif eklemiş ve burada halifelerden, fukahadan, râvilerden, şair ve dil âlimlerinden adl fikrini benimseyen şahısların listesine yer vermiştir.⁷⁰

3. Mu'tezilî Tabakâtlarda Hanefî Şahısların Tasnifi

3.1. Uzmanlık Alanlarına Göre Tasnif: Fukaha Listeleri

Mu'tezilî tabakât geleneğinin hem başlatıcısı hem de gelenek içerisinde uzmanlık alanlarına göre fakih ya da mütekellim yönlerini göz önünde bulundurmamak suretiyle, eserinde ilk kez bir fukaha listesine yer vermiştir.⁷¹ Kâ'bî'nin ilk kez uzmanlaşma alanlarını gözetmek suretiyle fukahaya müstakil bir başlık altında yer vermesi Hanefilik-Mu'tezile etkileşimini yalnızca Mu'tezile üzerinden okumadığını göstermesi açısından önemlidir. Zira fukaha listeleri dışında da mütekellim kimlikleri belirgin olan Hanefî şahıslar mevcut olmakla birlikte, Kâ'bî fukaha listeleri vasıtasıyla etkileşimi Hanefilik üzerinden kurgulamış ve ilk kez bir Mu'tezilî eserde fakih kimlikleri belirgin olan fukahanın i'tizâl ile etkileşimine dair anektodlar aktarılmıştır. Kâ'bî'nin başlattığı bu uygulama

⁶⁷ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 379.

⁶⁸ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 385.

⁶⁹ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 385.

⁷⁰ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, vr. 141-153.

⁷¹ Ebü'lKâsım el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 191-192.

sonraki Mu'tezilî müellifler tarafından da takip edilmiş ve söz konusu fukaha listesi yatay ve dikey eklemelerle genişletilmiştir.

Kâ'bî, fukaha listesine Hanefî ulemadan Züfer b. Hüzeyl (ö.158/775) ile başlamış, ardından sırasıyla Ebû Mu'tî el-Hakem b. Abdullah el-Kûreşî (ö.199/814), Muhammed b. Şucâ es-Selcî (ö.266/880) ve Ahmed b. Ebû Duâd'ın (ö.240/854) biyografilerinden kısaca bahsetmiştir.⁷² Kâ'bî'nin, fukaha listesinde yer alan şahıslar incelendiğinde, ilk isim olarak zikredilen Züfer b. Hüzeyl ile ilgili aktarılan tek bilginin, Ebû Hanîfe'ye onun Kaderî olduğunun bildirilmesi olması dikkat çeker. Kâ'bî'nin aktardığına göre Ebû Hanîfe bunun üzerine “onu bırakın ve tartışmayın, fıkıh onu geri döndürecek” şeklinde cevap vermiş ve konu hakkında bir yorum yapmamıştır.⁷³ Kâ'bî'nin fukaha listesinin ikinci ismi ise Ebû Mu'tî Hakem b. Abdullah el-Kûreşî olup, onun biyografisinde de Ebû Hanîfe'nin görüşlerine başvurulmuştur. Buna göre Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö.176/792), Ebû Hanîfe'ye Ebû Mu'tî'nin Kaderî olduğunu söylemiş, Ebû Hanîfe ise Kâ'bî'nin yorumuna göre, böyle bir bilginin aktarımının rahatsızlığıyla Hammâd'ı ayıplamış ancak Ebû Mutî'nin Kaderîliği üzerinden herhangi bir yorum yapmamıştır.⁷⁴ Bu noktada her iki biyografide de şahısların i'tizâl ile bağlantısının Ebû Hanîfe ile irtibatlı bir şekilde anlatılıyor olması, Ebû Hanîfe'nin meşruiyetine ihtiyaç duyulduğu izlenimini oluşturmaktadır. Kâ'bî'nin aktardığı her iki rivayette de Ebû Hanîfe'nin ashabından olan kişilerin i'tizâl ile ilişkisi bilgi düzeyinde mevcut olmakla birlikte Ebû Hanîfe'nin şahısların i'tizâlî kimlikleri hakkında doğrudan bir yorum yapmamayı tercih etmiyor olması da dikkat çekicidir. Kâ'bî'nin listesinde üçüncü isim olarak yer bulan Muhammed b. Şucâ es-Selcî (ö.266/880) ise Hanefî tabakâtlarda da i'tizâl kimliğine atıfta bulunulan⁷⁵ Hanefî ulemadandır. Biyografisinde ilmiyle çağdaşları arasında seçkin bir konuma sahip olduğunu belirten Kâ'bî, onunla ilgili Ebû Hanîfe'nin fikhında

⁷² Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 191-192.

⁷³ Kâ'bî, *Makâlât*, 191; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 128; Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*, 96.

⁷⁴ Bkz. Kâ'bî, *Makâlât*, 191; Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*, 96.

⁷⁵ Kureşî, *el-Cevâhir*, 3/174; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, 243; Kefevî, Mahmud b. Süleyman, *Ketâibu'l-A'lâmi'l-Ahyâr*, Meclis-i Şûrâyı Millî, 1385, vr.160b; Leknevî, Abdülhay, *Fevâidu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. M. Bedreddin Ebû Firâs (Kahire:Dâru'l-Mektebi'l-İslâmî, 1324), 1/171.

derinleştigi bilgisini de aktarmaktadır. Kâ'bî'nin fukaha listesinde zikrettiği son isim ise Ahmed b. Ebû Duâd olup, onunla ilgili olarak ayrıntılı bilgiye yer verilmemiş ve ilimdeki yerinin büyüklüğüne atıfta bulunulmakla yetinilmiştir.⁷⁶

290 yılında eserinin telifine başlayan Kâ'bî'nin listesi, zamansal olarak erken dönemi içermesine ve müellifin de Hanefî kimliğine⁷⁷ rağmen, sonraki asırlarda Mu'tezile listelerine eklenecek Şeybânî (ö.189/805) ve Îsâ b. Ebân (ö.221/836) gibi Hanefî ulemayı içermemektedir. Ayrıca Kâ'bî'nin Cüşemî tarafından listeye dahil edilen çağdaşı Ali b. Musa el-Kummî'ye (ö.305/917) atıfta bulunmaması da ilginçtir. Bu ve benzer tutumlarından yola çıkarak Kâ'bî'nin Hanefî kimliğine rağmen, yaşadığı çağda mevcut olan Hanefî ulemayı Mu'tezile ile ilişkilendirme noktasında çekingen bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür. Onun bu tavrında ise Mâturîdî (ö.333/944) başta olmak üzere ciddi münakaşalar yaşadığı dönemin Semerkand Hanefîlerinin tepkisini çekmeme endişesinin etkili olması muhtemeldir. Yine onun zikrettiği şahısları Ebû Hanîfe üzerinden temellendirmeye çalışması da -her ne kadar rivayetler Ebû Hanîfe'nin onayını içermese de- listeyi oluştururken birtakım meşrulaştırıcılara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Mu'tezilî âlimleri ilk kez çeşitli kategorilere göre sınıflandıran Kâ'bî'nin eserinde dört şahsın fukaha listesinde yer aldığı görülmektedir. Söz konusu liste ilerleyen dönemlerde diğer yazarlar tarafından genişletilmiştir. Kâ'bî'nin listesi yaşadığı çağ için en azından Hanefî gelenek açısından temkinli bir liste olmakla birlikte onun bu tutumu Mu'tezilî yazım geleneğinde mezhepler arası geçişlilikleri kabulü ve görme imkanı tanınması açısından diğer yazarlara öncülük etmiştir. Bu yönüyle Hanefî ve Mu'tezilî bir yazar olarak Kâ'bî'nin bu eseri, metodik olarak Mu'tezilî tabakât geleneğinin usûlünün oluşmasında yönlendirici bir yer kazanmıştır.

⁷⁶ Kâ'bî, *Makâlât*, 191.

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 297; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dârü'l-Hicr, 1993), 2/296; İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 88; İbn Kutluboğa, *Ebu'l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım, Tâcu't-Terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 178.

Mu'tezilî gelenek içerisinde tabakât türünde telif edilen ikinci eser Kâdî Abdülcebbâr'a aittir. Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinde Kâ'bî'nin eserindeki gibi müstakil bir fukaha listesi yer almamaktadır. Ancak o Kâ'bî'nin de eserinde yer bulan bölgesel tasnif sistemine eserinde yer vermiş ve "Ehl-i Kûfe" olarak tanımladığı grup içerisinde fakih kimliği ile bilinen kimselere atıfta bulunmuştur. Söz konusu listenin Kâ'bî'nin Ehl-i Kûfe listesi ile fukaha listesinin meczedilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinde, Kâ'bî'nin fukaha listesinde yer alan Hanefî ulemadan yalnızca Züfer b. Hüzeyl ile İbn Şucâ es-Selcî'nin ismine yer verilmiştir.⁷⁸ Kâdî Abdülcebbâr eserini yazarken Kâ'bî'nin eserinden istifade ettiğini de belirtmiş ve Züfer ile ilgili Kâ'bî'de yer bulan Ebû Hanîfe'nin bakış açısını yansıtan rivayete o da aynen eserinde yer vermiştir.⁷⁹

Kâ'bî'den sonra Hanefî listeyi genişleten Hanefî kimliğe sahip Mu'tezilî müellif ise Cüşemî olmuştur. Cüşemî, *Risâletü İblis, Uyûnu'l-Mesâil* ve *Şerhu'l-Uyûn* isimli eserlerinde "fukahâdan adl görüşünü benimseyen" kimselerin isimlerine müstakil olarak yer vermiştir. Kâ'bî'nin uzmanlık alanlarına göre tasnifini devam ettiren Cüşemî, yaşadığı çağ ile uygun olarak Kâ'bî'den farklı olarak fukahayı, mütekaddimun ve müteahhirun olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutmuştur. Cüşemî'nin, mütekaddimun listesi Ebû Hanîfe'den ilim tahsil eden Mürçî Mis'ar b. Kidâm (ö.155/771) ile başlayıp, IV./X. asrın başlarına kadar uzanmakta ve Ali b. Musa el-Kummî ile sona ermektedir. Züfer b. Hüzeyl, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Şucâ, İsâ b. Ebân, Ebû Hâzim⁸⁰ ve Ali b. Musa el-Kummî,⁸¹ Cüşemî'nin mütekaddimun fukaha listesine dahil ettiği Hanefî ulemadandır. Cüşemî, mütekaddimun fukaha listesine Kâ'bî sonrası âlimleri eklediği gibi Kâ'bî'nin eserinde yer almayan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, İsâ b. Ebân (ö.221/836) ve İbn Semâa'nın (ö.233/848) Kâ'bî'den

⁷⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 344.

⁷⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 344.

⁸⁰ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, vr. 148.

⁸¹ Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, 103.

üç asır sonra listeye dahil edildiği görülür.⁸² Cüşemî, bahsi geçen şahısların biyografilerinde onların i'tizâl ile ilişkisini delillendirmiş ve Kâ'bî'den aldığı şahısları belirtmeyi de ihmal etmemiştir.⁸³ Özellikle Kâ'bî'nin eserinde yer almayan şahıslarla ile olarak ise detaylı delillendirmelerde bulunulmuştur. Mesela, listeye yeni eklenen şahıslardan İbn Semâa ile ilgili olarak mihne dönemindeki tutumu örnek gösterilmek suretiyle adl fikrine davet eden kimselerden biri olduğu ifade edilmiştir.⁸⁴ Bunun yanında Cüşemî'nin listesi Kâ'bî'nin listesinden farklı olarak yalnızca Hanefî fukahayı içermemektedir. Eserde, hem Şâfiî'nin kendisine hem de ashabından pek çok şahsa atıfta bulunulmak suretiyle Şâfiî fukaha lehine de bir genişleme söz konusu olmuştur.⁸⁵

Cüşemî'nin müteahhirun listesi ise Kerhî (ö.340/952) ile başlayıp, Ebû Bekir er-Râzî (el-Cessas) (ö.370/981), Ebû Sehl ez-Zeccâcî (ö. IV./X. asır) ile devam etmekte ve Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) ile sona ermektedir.⁸⁶ *Şerhu'l-Uyûn*'da bu listeye bazı eklemelerde bulunulmuş, Ebû Bekir er-Râzî'nin ashabından olmaları sebebiyle Hanefî ulemadan Ebû Ali eş-Şâî (ö.344/955), Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö.430/1039) ve Kudûrî (ö.428/1037) de i'tizâl ile ilişkisi olan fukaha içerisinde zikredilmiştir.⁸⁷ Böylece Cüşemî'nin eseri, söz konu listeyi V./XI. asra kadar devam ettirmiştir. Cüşemî böylece eserine hem kendinden önce yaşayan ulemayı dahil etmiş, hem de çağdaşlarından bazı ulemayı bu listelere eklemiştir. Bölgesel olarak ise listeyi Kâ'bî'den farklı olarak Irak'tan Horasan bölgesine doğru genişletmiştir. Elbette bu durumda yaşadığı çağda Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisinin sınırlarının Irak'tan Horasan-Mâverâünnehir bölgesine doğru genişlemesi etkili olmuştur. Kendisi de Hanefî-Mu'tezilî kimliğin Horasan bölgesinde yayılmasının aktörlerinden biri olan Cüşemî, bu değişim ve farklılaşmayı göz önünde bulundurarak listesini hem yatay hem de dikey olarak genişletmiştir.

⁸² Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî, *Risâletü İblis ila İhvânihi'l-Menâhis*, thk. Hüseyin el-Müderrişî (Beyrut: Dârü'l-Müntehabî'l-Arabî, 1995), 128; *Uyûnu'l-Mesâil*, vr.20b, 21a; Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, vr. 146 vd.

⁸³ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 146.

⁸⁴ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, vr. 148.

⁸⁵ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, vr. 148.

⁸⁶ Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, 103.

⁸⁷ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 148a.

Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*'indeki fukaha listesine ilaveten *Şerhu'l-Uyûn*'un on birinci tabakasının sonunda "üç fakih" başlığı altında Ebû Sehl el-Zeccâcî, Ebû Nasr Muhammed b. Sehl ile Ebû Abdurrahman es-Sâlihî'nin biyografilerine müstakil bir şekilde yer vermektedir.⁸⁸ Bu şahıslardan ilki Hanefî tabakâtlarda da kendisinden sitayişle bahsedilen⁸⁹ Ebû Sehl ez-Zeccâcî'dir. Ebû Sehl'in iki ilimde de üstün olduğunu zikreden Cüşemî, onun Horasan'da denginin olmadığını söylemektedir. Fikhî yönü ile ilgili olarak ise Kerhî'den ilim tahsil ettiği bilgisine yer vermekle yetinmiştir.⁹⁰ Bu ve bunun gibi birçok yerdeki bu ifadelerinden anlaşıldığına⁹¹ göre muhtemelen Cüşemî'nin zihninde "Kerhî'den ilim tahsil etmek" kişinin Hanefî olduğu manasına geldiği gelmektedir. Cüşemî'nin "üç fakih" başlığı altında zikrettiği ikinci şahıs ise Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö. 388/998)'dir. O da Hanefî tabakâtlarda kendisinden bahsedilen şahıslardandır.⁹² Cüşemî onun Hanefî yönü ile ilgili doğrudan bilgi vermemekle birlikte onunla ilgili olarak hocası Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İshak en-Neccârî (ö.433/1041-1042)'nin ondan fikh tahsil ettiğine ve övücü söylemlerine yer vermektedir.⁹³ Listede üçüncü isim olarak zikri geçen Ebû Abdurrahman es-Sâlihî'nin fikhî kimliği hakkında ise herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Müellifin eserinde fukahaya verdiği müstakil konum, şahısların öncü kimliklerinin ne olduğu ile ilgili olmalıdır. Bu suretle Cüşemî, Hanefî-Mu'tezilî sayılabilecek bir şahsın Mu'tezilî (mütekellim) sıfatının ağır basması halinde bu şahsı tabakalar içerisinde zikrederken, fakih kimlikleri ağır basan şahısları fukaha listeleri vasıtasıyla aktarmaktadır. V./XI. asırda yaşayan bir âlim olarak Cüşemî'nin Hanefilik-Mu'tezile ilişkisinin netlik kazandığı ve sınırlarının belirlendiği bir dönemde söz konusu ilişkiye zamansal olarak dışardan bakmak suretiyle tasnifte önemli bir ilerleme sağladığını söylemek gerekir. Hanefilik-Mu'tezile ilişkisinin anlaşılması noktasındaki tartışma meselelerinden biri olan şahısların öncü

⁸⁸ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 379-380.

⁸⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, 335; Kureşî, *el-Cevâhir*, 4/51-52.

⁹⁰ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 379.

⁹¹ Mesela bk. Cüşemî, *Şerhul Uyunu'l-Mesail*, 118a, 120a, 122a vb.

⁹² Kureşî, *el-Cevâhir*, 3/325; Kefevî, *Ketâib*, 198b.

⁹³ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 379-380.

kimliklerinin ne olduğu hususu Hanefî-Mu'tezilî şahısların etkileşim damarlarını da aydınlatacaktır. Yine bu dönem için her ne kadar şahısların i'tizâl kimliklerinin gerçekliği çalışma alanımız dışında olmakla birlikte artık yapay listeler yerine tamamen tarihsel gerçekliği olan fukaha listelerine odaklanıldığını da söylemek gerekir.

İbnü'l-Murtazâ ise *Tabakât*'ında uzmanlık alanlarına müstakil bir başlık altında yer vermiş ve "halifeler, zâhidler, nahivciler ve şairler" gibi meslek gruplarının yanında fukahâdan "adl" görüşünü benimseyenler için ayrı bir liste hazırlamıştır. İbnü'l-Murtazâ'nın fukaha listesi Kâ'bî ve Cüşemî'nin listelerinden istifadeyle oluşturulmuş olup, Cüşemî'nin mütekaddimum-müteahhirun ayrımı da şahısların tasnifinde dikkate alınmıştır.⁹⁴

3.2. Asırlara Göre Tasnif

Tabakalara ve asırlara göre tasnifin öncüsü Kâdî Abdülcebbâr'ın eseri, müstakil olarak uzmanlık alanlarına göre bir tasnif içerisinde Hanefî kimlikli şahısları görme imkanı tanımaz. Bununla birlikte onun eserinde, i'tizâl fikrini benimseyen Hanefî ya da Şâfiî ulema, tabakalar içerisinde yer bulmuş ve zaman zaman bu şahısların fikhî kimlikleri hakkında da malumat verilmiştir. Böylece Kâ'bî'nin müstakilen yazdığı fukaha listeleri, Kâdî Abdülcebbâr ile birlikte tabakalara doğru genişlemiştir. Kâdî Abdülcebbâr sonrasında ise Cüşemî, Kâ'bî'nin uzmanlık alanlarına göre tasnifini devam ettirmek suretiyle fukaha listesini genişletirken, aynı zamanda tabakalara göre tasnifi de Kâdî Abdülcebbâr'dan sonra bir asır daha devam ettirmiştir. Böylece V./XI. Asrın sonlarına yaklaşıldığında Hanefî-Mu'tezilî şahıslar hakkında hem fukaha listeleri hem de tabakalar vasıtasıyla önemli bir bilgi alanı meydana gelmiştir.

Kâ'bî sonrası Mu'tezilî tabakaları, Hanefî ulemayı tasnif noktasında genel vasıfları açısından incelediğimizde bazı tespitlerde bulunmamız mümkündür. Öncelikle tabakalarda zikri geçen Hanefî kimlikli şahıslar açısından Kâ'bî sonrası Mu'tezilî tabakât geleneği genel olarak ortak bir eğilim sergilemiştir. Yine şahısların listesi de bazı küçük farklılıklarla birlikte ortaktır. Nitekim Kâdî Abdülcebbâr'ın listesi zorunlu olarak IV./X.

⁹⁴ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 128, 129.

asrın sonlarına kadar devam ederken, Cüşemî ve İbnü'l-Murtazâ'nın eserleri V./XI. asrın ikinci yarısına kadar yaşayan Hanefî- Mu'tezilî ulemayı görme imkanı tanır. Bu suretle Cüşemî'nin listesi Hanefî-Mu'tezilî şahısları görme adına bir asır daha genişlemiştir. Kâdî Abdülcebbâr ve Cüşemî'nin on birinci tabakakaya -ki bu hicri dördüncü asrın sonlarına tekabül eder-, kadarki listelerinde farklılıklar ise yok denecek kadar azdır. Hem söz konusu küçük farklılıklardan biri olarak, hem de tabakalara eklenen ilk isim olma vasfıyla Ahmed b. Ebî Duâd'ın (ö.240/854) tasnifinden bahsetmek, tabakaların tetkiki açısından iyi bir başlangıç noktası olacaktır. Kâ'bî'nin fukaha listesinde zikrettiği Ahmed b. Ebî Duâd'ın Cüşemî tarafından Mu'tezile'nin yedinci tabakasında zikredilmesi bu noktada önemli hususlardan biridir.⁹⁵ Kâdî Abdülcebbâr tarafından ise İbn Ebî Duâd'ın biyografisine tabakalarda yer verilmemiştir. Kâdî Abdülcebbâr'ın İbn Ebî Duâd hakkında diğer şahısların biyografilerinde yer verdiği rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, onu eserine aktarmaması bilinçlidir. Zira Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinin çeşitli yerlerinde aktardığına göre Ahmed b. Ebî Duâd ile Câhız (ö.255/869), Cafer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49) ve Cafer b. Harb (ö. 236/850-51?) arasında siyasî bazı sebeplerle birtakım menfî hadiseler yaşanmıştır.⁹⁶ Muhtemelen hem mihnedeki konumu hem de meşhur Mu'tezilî şahıslarla arasındaki husumet onun Kâdî Abdülcebbâr tarafından hem Hanefî hem de Mu'tezilî kimliğiyle görmezden gelinmesine sebep olmuştur.

Ahmed b. Ebî Duâd'dan sonra tabakalara ismi eklenen ilk Hanefî şahıs sekizinci tabakada biyografisine yer verilen Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî'dir. Kâ'bî'ye Hanefî tabakâtlarda da yer verilmiş ve i'tizâl vasfına atıfta bulunulmuştur. Böylece Kâ'bî'nin her iki kimliği de Hanefî tabakâtlarda gündeme gelmiştir.⁹⁷ Ancak Mu'tezilî tabakâtlarda durum biraz daha farklıdır. Kâdî Abdülcebbâr ve Cüşemî onun fakih kimliğinden bahsetmekle birlikte Ashâbu Ebi Hanife ile ilişkisi hakkında herhangi bir bilgi vermeyi tercih etmemişlerdir.⁹⁸ Kâ'bî'den sonra dokuzuncu tabakada

⁹⁵ Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, 101; Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, vr.19b. Şerhte ise Ahmed ibn Ebi Duâd 7. Tabakada zikredilen şahıslardan çıkarılmıştır.

⁹⁶ Kâdî Abdülcebbâr, 276, 282, 283.

⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 296; İbn Kutluboğa, *Tâc'üt-Terâcim*, 178.

⁹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, 297-299; Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 110ab.

biyografisine yer verilen Hanefî şahıslardan biri olan Ebû Said el-Berdâî (ö.317/930) de yine hem Hanefî tabakâtlarda⁹⁹ hem de Mu'tezilî tabakâtlarda biyografisine yer verilen ulemadandır. Mu'tezilî tabakât yazarları tarafından ise yalnızca Kerhî ile arasındaki ilişkiden bahsedilmiş, yani Hanefî kimliğine dolaylı bir atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁰

Mu'tezile'nin onuncu tabakasında tasnif edilen İbn Sühleveyh (ö. IV./X. asır), Hanefî tabakâtlarda biyografisine yer verilmemekle birlikte, Mu'tezilî yazarların Ehl-i Irak'tan şeklinde tanımladığı şahıslardan biridir. Ayrıca onun fıkıh tahsili için Kerhî'nin meclisine gittiği bilgisi de yine eserlerde Hanefî kimliğine işaret etmek için zikredilmiş olmalıdır.¹⁰¹ Onuncu tabakadaki Hanefî kimliği bulunan bir diğer şahıs ise meşhur Mu'tezilî ulemadan Ebû Abdullah el-Basrî (ö.369/979-80)'dir. Mu'tezilî tabakalarda Ebû Abdullah el-Basrî'nin hem fıkıhta hem de kelimada önemli bir yeri olduğu söylenir. Ayrıca bu eserlerin teyit ettiği üzere o da yine Kerhî'nin ilim meclisine uzun bir süre devam etmiştir.¹⁰² Onuncu tabaka isimlerinden olan Ebu'l-Hasan el-Ezrak et-Tenûhî (ö. 378/988) de hem Hanefî¹⁰³ hem de Mu'tezilî tabakalarda biyografisine yer verilen şahıslardan biri olup onun da fıkıh Kerhî'den aldığına işaret edilmiştir.¹⁰⁴ Bu tabakanın bir diğer ismi olan Ebû Bekr el-Buhârî'nin (ö. IV./ X. asır) Ashâbu Ebi Hanife ile ilişkisi açıkça ifade edilmiştir. Kâdî Abdülcebbâr onun Ashâbu Ebî Hanife içerisinde fıkıhta öne geçen ulemadan olduğunu zikrederken,¹⁰⁵ Cüşemî ve İbnü'l-Murtazâ yalnızca fıkıhta ileri gittiği ve Kerhî'den ilim tahsil ettiği bilgisini paylaşmıştır.¹⁰⁶ Cüşemî'nin Ebû Hanife'nin (ö.150/767) ashabından olduğu bilgisini tekrar paylaşmama nedeni daha önce de

⁹⁹ Saymerî, 159; Kureşî, *el-Cevâhir*, I/164-65; Kefevî, *Ketâib*, 171b.; Takiyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv (Kahire 1970), I, 394.

¹⁰⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 319; Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 118a.

¹⁰¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 324-325; Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 120a.

¹⁰² Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 325-328; Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 125a; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 106.

¹⁰³ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 354; Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, II, 128.

¹⁰⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 330; Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 122b; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 108.

¹⁰⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 331.

¹⁰⁶ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 122a; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 109.

zikrettiğimiz üzere muhtemelen onun zihninde bu bilginin Kerhî'nin ashabından olmakla aynı anlama gelmesi sebebiyledir. Zira diğer şahıslar söz konusu olduğunda da tüm tabakât yazarları, Hanefilikle ilişkisi olan ve fikhî bir temayül gösteren şahısların “Kerhî'den ilim tahsil ettiği” bilgisini paylaşmışlardır. Onuncu tabakanın son ismi olan Ebû Ahmed el-Askerî el-Abdekî'nin (ö. 347/958?) Hanefî-Mu'tezilî kimliği ile ilgili bazı soru işaretleri yer aldığı¹⁰⁷ için ismini zikretmekle yetineceğiz.

Mu'tezilî tabakat geleneğinde zaman dilimine göre tasnif, Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinde onuncu tabaka ile son bulmaktadır. Buraya kadar bazı farklılıklar yer alsa da Cüşemî'nin çoğunlukla Kâdî Abdülcebbâr'ın izinden gitmesi sebebiyle onun söz konusu etkileşim biçimine bakış açısı hakkında sınırlı bilgimiz bulunmaktaydı. Ancak Cüşemî'nin eklediği on birinci ve on ikinci tabakalar doğrudan onun algısını yansıtması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu sebeple ciddi bir tetkiki gerektirir.

Cüşemî'nin on birinci tabakanın ilk ismi olarak zikrettiği Kâdî Abdülcebbâr'ın biyografisinde onun Ebû Abdullah el-Basrî'den fıkıh tahsil etmek istediği ancak Ebû Abdullah'ın ona fıkıhın her müçtehidin isabetli olabileceği bir ilim dalı olduğunu söyleyerek “ben onlardanım/Hanefilerden, sen de Şâfiî'nin ashabında kal” dediği aktarılmaktadır.¹⁰⁸ Esasında bu rivayetin aktarımı hem IV./X. asrın Mu'tezilî-Hanefî birlikteliğinin meşhur bir etkileşim olduğu anlamına gelmekte hem de fıkıhtaki farklılıkların Mu'tezilî gelenek nezdinde ikincil bir önem taşıdığı izlenimi verilmektedir. Zira bu hadisenin zikri sonrasında Cüşemî, Kâdî Abdülcebbâr'ın fıkıhta önemli bir konuma gelmekle birlikte zamanın tümünü kelama hasrettiğini ifade etmektedir. Kelam ile fıkıh ilmini fazileti açısından da karşılaştıran Cüşemî, Kâdî Abdülcebbâr'ın fıkıhın dünyayı ilgilendiren bir ilim dalyken, kelamın Allah'tan başka bir amacı olmadığına yönelik düşüncesini de muhtemelen aynı gaye ile aktarmaktadır.¹⁰⁹ Böylece Cüşemî, tabakanın ilk ismi olan Şâfiî kimlikli

¹⁰⁷ Bk. Ebû Ahmed el-Askerî el-Abdekî'nin mezhebî kimliği ile ilgili tartışmalar için bk Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*, 227.

¹⁰⁸ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 367.

¹⁰⁹ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 367; *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 124b.

Kâdî Abdülcebbâr'ın biyografisinde dahi konuya atıfta bulunurak meselenin teorik karşılığı hakkında da ipuçları vermiştir.

On birinci tabakada Cüşemî'nin Hanefî ulemadan zikrettiği ilk şahıs Ebû Abdullah ed-Dâî (ö. 360/971)'dir. Cüşemî onun Kerhî'den Ebû Hanife'nin fikhını tahsil ettiği bilgisine yer vermek suretiyle Ashâbu Ebi Hanife ile ilişkisini doğrudan açıklamıştır.¹¹⁰ Bununla birlikte Ebû Abdullah ed-Dâî, itizâl, Zeydiyye ve Hanefilik üçgeninde yer alan şahıslardan biri olması hasebiyle Cüşemî nezdinde büyük bir öneme sahiptir. Bu suretle onun hayatının ilk yıllarında Mu'tezilî-Zeydî ulemadan Şerif Ebu'l-Abbas'dan (ö.353/964-965) Zeydî fikhını tahsil ettiği bilgisi de burada yer bulur.¹¹¹ Yine Cüşemî, Ebû Abdullah'ın Zeydî kimliğini açıklamak üzere Büveyhî hükümdarı Muizzüdevle (945-967) nezdindeki önemi, Zeydiyye içerisindeki konumu ve faziletlerine de övgüyle atıfta bulunmaktadır. Cüşemî'nin ilk kez Ebû Abdullah için kullandığı "bazen Mu'tezilî, bazen Hanefî'dir" nitelemesi ise Ebû Abdullah'ın tasnifi açısından oldukça dikkat çekicidir.¹¹² Cüşemî, Ebû Abdullah'ın Hanefî kimliğini de vurgulamakla birlikte, Hanefî ulema nezdindeki bakış açısının Zeydî kimliği dolayısıyla farklılaştığını da belirtmeden geçemeyeceğiz. Zira Cüşemî'den önce yazılan Hanefî tabakâtlarda yer bulan, Ebû Abdullah ed-Dâî'nin Zeydî kimliği dolayısıyla Kerhî'nin cenaze namazını kıldırmasının engellenmesine dair rivayet¹¹³ Hanefî cemaatı hangi mezhebî kimliğinin ağır bastığını göstermesi açısından ilginç bir örnektir.

Cüşemî'nin eserinin on birinci tabakasında zikredilen bir diğer Hanefî-Mu'tezilî şahıs İbn Allân'dır (ö.409/1019)¹¹⁴. Cüşemî onun hakkında ayrıntılı bilgiye yer vermemiş çeşitli alanlarda eserleri olduğundan bahsettikten sonra İhşidîler'den olduğuna ve Ebû Abdullah el-Basrî'den ilim tahsil ettiğine işaret etmekle yetinmiştir.¹¹⁵ Bu tabakada yer bulan İbn Huneyf (ö. IV./X. asır) hakkında ise "fıkıhta Ebû Hanife'nin mezhebi üzere

¹¹⁰ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 371; *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 126a, 126b.

¹¹¹ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 375; *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 127a.

¹¹² Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 371-375; *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 126a-127a.

¹¹³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 162.

¹¹⁴ İbn Allân hakkında bk. Ömer Sadıker, "İbn Ebî Allân (1018)", *İslâm'ın Akılcıları Mu'tezilî Öncüleri*, ed. Mehmet Azimli-Özden Kanter (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 393-396.

¹¹⁵ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 378; *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 128b.

uzmanlaştığı” bilgisi verilmekte ve fıkıh usûlü üzere çok sayıda eserinin olduğu zikredilmektedir.¹¹⁶ Cüşemî'nin eserinin on ikinci tabakası Kâdî Abdülcebbâr'ın ashabına tahsis edilmiş, ayrıca Kâdî Abdülcebbâr'ın ashabından olan kadılara da müstakil bir başlık altında yer verilmiştir. Cüşemî burada bir başka mezhepler arası etkileşime atıfta bulunarak bu tabakada biyografisine yer verdiği şahısların i'tizâl ile Şâfiî fikhını bir araya getirdiklerine dikkat çekmektedir.¹¹⁷ Büveyhîler Döneminde (320/932-453/1062) kadılık yapan bu şahıslar, dönemin Kâdî Abdülcebbâr ekseninde şekillenen Şâfiîlik-Mu'tezile etkileşimini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Cüşemî, Mu'tezile içerisindeki bu vakıyı aktardıktan sonra on ikinci tabaka içerisindeki diğer şahısları aktarmaya devam eder. Burada bahsi geçen Seyyîd Ebû Abdullah el-Cürçânî (ö.398/1008) Hanefî tabakâtlarda kendisine yer verilen ve övgüyle bahsedilen şahıslardan biridir.¹¹⁸ Cüşemî tarafından ise Zeydiyye'ye meyletmekle tanımlanmış ancak Hanefî kimliği hakkında bilgi verilmemiştir.¹¹⁹ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1054) on ikinci tabakanın bir diğer Hanefî-Mu'tezilî kimlikli ulemasındandır. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Hanefî tabakâtların kendisinden bahsettiği ancak çok ayrıntılı bilgi vermedikleri bir şahıstır.¹²⁰ Mu'tezilî tabakâtlarda ise Cüşemî, onun özellikle Mu'tezile içerisindeki konumuna dair bazı tartışmalara işaret etmekte ve ashab içerisinde bazı konularda ona karşı menfî görüşler serdedilse de Mu'tezile içerisindeki ilmî konumunun azametine işaret etmektedir. Cüşemî'nin ardından İbnü'l-Murtazâ bazı ilavelerle birlikte Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin biyografisine yer vermiştir. Bununla birlikte her iki müellif de onun Hanefîlikle ilişkisi hakkında suskun kalmıştır.¹²¹ Cüşemî'nin bundan sonra zikredeceği şahıslar Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'den ilim tahsil eden kimselerdir. Bunlardan biri olan Hanefî fakihî Ebû Sa'd es-Semmân (ö.445/1053), Hanefî tabakâtlarda Mu'tezilî nisbesi ile yer bulmaktadır.¹²² Cüşemî ve İbnü'l-

¹¹⁶ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 378; *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 128b.

¹¹⁷ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 385.

¹¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhir*, 3/397-398.

¹¹⁹ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 385.

¹²⁰ Kureşî, *el-Cevâhir*, 3/261

¹²¹ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 387; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 118, 119.

¹²² Kureşî, *el-Cevâhir*, 1/424.

Murtazâ ise onun kelim, fıkıh, hadis gibi çeşitli ilimlerde asrında tek olduğunu söylemekte ancak Hanefî kimliğinden bahsetmemektedir.¹²³

Tabakanın bir diğer ismi olan Ebû Nasr er-Rüzmâcânî (ö. V./XI. asır?), Cüşemî'nin kelamı ve Ebû Hanife fikhını birleştirdiği bilgisini doğrudan verdiği birkaç sahıstan biridir. Kelamı Kâdî Abdülcebbâr'dan, fikhı ise Ebî Asım el-Mervezî'den aldığı aktarılır.¹²⁴ Bununla birlikte Hanefî tabakâtlarda biyografisi tespit edilemediği gibi hakkında bilgiye de ulaşılmamıştır. Cüşemî'nin tabakanın son ismi olarak aktardığı Neccârî nisbeli Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İshak (ö.433/1041-1042)¹²⁵ ise eserinde sık sık atıfta bulunduğu üzere hocasıdır. Cüşemî bu kısımda onun fıkıh ve kelam ilmini bir araya getirdiğine işaret etmiş, ancak Hanefî kimliği ile ilgili bilgi vermemiştir. Yıldırım'ın söylediğine göre eserinin bir başka yerinde hocası için Mu'tezile kelamı ile Hanefî fikhını bir araya getirdiği bilgisini aktarmıştır.¹²⁶ On ikinci tabakada Cüşemî'nin zikrettiği isimler son bulmasına rağmen İbnü'l-Murtazâ'nın bazı şahısların biyografilerini bu tabakaya eklediği görülür. Mesela, Hanefî-Mu'tezilî kimliğin beşinci asırdaki en önemli isimlerinden biri olan İbnü'l-Melâhimî (ö.536/1141), İbnü'l-Murtazâ tarafından on ikinci tabakaya eklenmiştir. İbnü'l-Murtazâ, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin öğrencilerinden biri olarak zikrettiği İbnü'l-Melâhimî'den övücü ifadelerle bahsetmiş ancak Hanefî kimliğine atıfta bulunmamıştır.¹²⁷

Cüşemî'nin on bir ve on ikinci tabakada zikrettiği şahısların biyografileri incelendiğinde, onların fıkıh ve kelam ilmindeki konularından ve bu iki ilimde de derinleştiklerinden hususiyetle bahsedildiği görülür. Cüşemî'nin bu konuya ehemmiyet göstermesinin sebebi ise kuvvetle muhtemel son iki tabakada zikrettiği şahısların önemli

¹²³ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 389.

¹²⁴ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 389.

¹²⁵ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 389.

¹²⁶ Yıldırım'ın aktardığı bu anektodu eserde tespit edemedik. Bk. Yıldırım, *Mutezile'nin Kelamî Polemikleri* 32.

¹²⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 119.

bir kısmının Zeydî imamlar olmalarıdır.¹²⁸ Zira Zeydiyye'ye göre "imamlık vasfı" kesbîdir. Kişinin imam olmasını sağlayacak kesbî vasıflar içerisinde ise "fıkıhta uzmanlaşmak ve içtihat seviyesine ulaşmak" önemli gerekliliklerdendir.¹²⁹ Bu suretle Cüşemî, eserinde şahısların fikhî kimlikleri hakkında çok daha hassas bir şekilde bilgi verirken bunun kelamla eş zamanlı bir uzmanlaşma olduğuna da özellikle dikkat çekmiştir. Hatta Seyyîd Ebu'l-Hüseyn'in fıkıh ve kelamdaki konumunun büyüklüğünden bahsettikten sonra onun imamet için tüm hasletleri kendinde topladığını söylemiştir.¹³⁰ Hal böyle olunca Cüşemî'nin bu hassasiyeti, eserini fikhî kimlikler hakkında detaylı bilgilerin verildiği bir konuma taşımış; bu ise geçişlilik ve etkileşimleri görünür kılmıştır.

3.3. Şehirlere Göre Tasnif

Mu'tezilî tabakât eserlerinde görülen bir diğer tasnif biçimi bölgeseldir. Bu tasnif türünde şehir halklarına göre bir tasnif esas alınmakta ve bu bölgelerden adl fikrini benimseyen şahısların isimlerine yer verilmektedir. Mu'tezilî tabakât geleneğinde bölgesel tasnifin ilk olarak Kâ'bî tarafından yapıldığı görülmektedir. Kâ'bî'nin eserinde Medine ehli ile başlayan tasnifte, Mekke, Yemen, Taif, Basra, Şam ve Kûfe bölgelerindeki şahısların isimlerine yer verilmiştir. Bu bölgesel tasnif içerisinde tâbiînden yüz kadar şahsın ismi zikredilmektedir. Kâ'bî, şehirler listesinde yer alan şahısların biyografilerinde adl ve kader fikrini benimsediklerini teyit etmek üzere bazı delillendirmelerde bulunmaktadır.¹³¹ Ancak Kâ'bî'nin söz konusu listesi Mu'tezilî ulemayı genişletme ve faziletli şahısları itizâl fikri ile ilişkilendirme çabasının bir ürünü olmalıdır. Zira listedeki şahısların kimlikleri incelendiğinde "bir hocadan ders alma" vb. gibi gerekçelerle Mu'tezilî gelenekle zorlama bazı irtibatlar kurulduğu ve bu suretle şahısların listeye eklendiği görülür. Üstelik şahısların önemli bir kısmının

¹²⁸ Mesela Ebû Abdullah ed-Dâî, Şerif Ebu'l-Abbas el-Haseni (ö. 360/971), Seyyîd Ebu'l-Hüseyn Müeyyed billah (ö.411/1020-1021), Seyyîd Ebû Tâlib İmam Nâtık-Billah (ö.424/1032-1033) bu şahıslar arasındadır. Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 371, 375, 376.

¹²⁹ Zeydiyye için imamlık şartları için bk. Yusuf Gökâl, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 102 vd.

¹³⁰ Cüşemî, *Şerhu Uyûnu'l-Mesâil*, 376; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 119.

¹³¹ Kâ'bî, *Makâlât*, 169-191.

hadis taraftarlarına mensup olması mihnenin etkisiyle, Mu'tezile listesini karşıt grup lehine genişletme veya meşrulaştırma gayesi ile söz konusu oluşturulduğu izlenimi oluşturmaktadır. Bu sebeple Kâ'bî'nin bu listesinin içerisinde mezhebin sayısı genişletme ve faziletini ispat endişesi yer alan yapay bir liste olduğunu söylemek mümkündür.

Kâ'bî'den sonra bölgesel tasnif metodu, Kâdî Abdülcebâr tarafından da devam ettirilmiştir. Onun listesi Kâ'bî'ninki kadar kapsamlı olmamakla birlikte o, Kâ'bî ile aynı metod üzere listesini meydana getirmiş ve tâbîinden hadis ilmiyle iştigal eden şahısların isimlerine eserinde yer vermiştir. Şahısların i'tizâlî vasıfları için referans kabul ettiği bilgilerin sahiplerinin, bu şahısları cerh etme amacıyla kader fikrine nispet eden daha doğru bir ifadeyle kader fikrini benimsemekle itham eden Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Ebû Hatim er-Râzî (ö.277/890) gibi âlimler olması ise ilginçtir.¹³² Esasında Kâdî Abdülcebâr da Kâ'bî gibi bu şahıslara yapılan eleştirileri, şahısların adl görüşünü benimseleri için referans haline getirmiştir. Bu da söz konusu listelerin Mu'tezilî ulemanın sayısını genişletme çabasının ürünü olduğunu göstermektedir. Bu sebeple bölgesel amaçlı tasnifleri Mu'tezilî ulemanın tesbiti için gerçekçi listeler olarak kabul etmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Mu'tezilî algı çerçevesinde kimlerin "biz kategorisine" eklendiğinin tespiti açısından bu tasnife başvurulabilir.

SONUÇ

Mezhepler, çeşitli faktörlerin etkisiyle birbirlerinin etki alanında yer alabilmektedir. Bu etki alanı kimi zaman mezhepleri birbirine yakınlaştırırken, kimi zaman ise ötekileştirmek suretiyle uzaklaştırmaktadır. İslam Mezhepleri Tarihi'nin araştırma alanlarından biri olan mezhepler arası ilişkilerin tetkiki, sınırları belirli müstakil bir gruptan bahsedilememesi sebebiyle oldukça zordur. İlişkinin tetkikinde birincil kaynakların doğrudan verdiği bilgilerin sınırlı olması da söz konusu araştırma alanının önemli sınırlılıklarındadır. Bununla birlikte İslam Mezhepleri Tarihi alanında mezhepler arası etkileşim konusunda ciddi çalışmalar kaleme alınmış ve halen çeşitli mezhepler arasındaki ilişkilerin tetkiki yönündeki gayretler devam etmektedir. Mezhepler arası etkileşim

¹³² Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İ'tizâl*, 338-363.

söz konusu olduğunda etkileşim ve geçişlilik örneklerinin çoğunlukla şahıslar üzerinden gerçekleşmesi, mezhep mensupları tarafından telif edilen tabakât türü eserlerini, ilişkinin tespitinde önemli bir başvuru kaynağına dönüştürmüştür. Zira mensupları telif etmeyi amaçlayan bu eserlerdeki tasniflerde, mezhepler arası geçişlilik tecrübeleri dikkate alınmış görünmektedir. Bizim bu çalışmada incelediğimiz etkileşim örneği ise Hanefilik ve Mu'tezile mezhepleri düzleminde olup, çalışmamız konunun farklı bir yönüne -ilişkinin taraflarından biri olan Mu'tezilî yazarların telif ettiği tabakât türü eserlere- odaklanmıştır. Çalışmamız neticesinde konunun süreç içerisinde Mu'tezilî gelenek nezdindeki geçirdiği serüvene ve Mu'tezilî ulema nezdindeki farklılaşan konumuna dair çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

İlk olarak genel perspektifte söz konusu tasnifleri incelediğimizde, Mu'tezilî tabakât geleneğinin Hanefî şahısları üç farklı usûl üzere tasnif ettiği görülmektedir. Bunlardan kronolojik olarak ilk tasnif metodunun Kâ'bî tarafından uzmanlık alanlarına göre oluşturulan "fukaha" listeleri olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezile içerisinde ilk kez bir fukaha listesi oluşturan Kâ'bî'nin listesindeki tüm şahısların Hanefî olması ise şaşırtıcı değildir. Burada bizim için asıl şaşırtıcı sonuçlardan biri Kâ'bî'nin Hanefî şahısları tasnifte yaşadığı çekince ve meşrulaştırma arayışı olmuştur. Kâ'bî'nin yaşadığı çağ/bölge ve Semerkand Hanefîleri ile ilişkileri düşünüldüğünde ise bu tavır anlamlı ve anlaşılır hale gelmektedir. Tespitlerimize göre Kâ'bî'nin Mu'tezile geleneğe kazandırdığı fukaha listeleri, yaklaşık bir buçuk asır sonra Cüşemî tarafından Kâ'bî'nin tasnifinde yer bulmayan çağdaşlarını ve de seleflerini içerecek şekilde genişlemiştir. Bu noktada fukaha tasniflerinin erken dönem Hanefî-Mu'tezilî bir yazar olan Kâ'bî tarafından başlatılması ve yine bir Hanefî-Mu'tezilî (Zeydî) yazar tarafından genişletilmesi, Mu'tezilî tabakât geleneğindeki Hanefî etkiyi göstermesi açısından çalışmamızın dikkat çekici sonuçlarından biridir.

Mu'tezilî tabakât geleneği bütüncül bir şekilde tetkik edildiğinde, Kâ'bî'nin müstakilen yazdığı fukaha listelerinin, Kâdî Abdülcebbâr ile birlikte tabakalara doğru genişlediği ve böylece Hanefî şahısların tasnifinde farklı bir yöntem tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu tercih, Kâdî Abdülcebbâr'ın yaşadığı V./XI. asra kadar Hanefilik-Mu'tezile ilişkisinin

belirgin bir hal alması ve yaygınlaşmasıyla ilgili olmalıdır. Zira Kâ'bî'nin eserini yazdığı çağ için Hanefilik ve Mu'tezile ilişkisinin mensuplarını bir listede müstakil bir şekilde belirtme ya da ilişkiyi meşrulaştırma adına bazı girişimlerde bulunmak doğaldır. Kâdî Abdülcebbar eserini yazdığında, onun tasnif ettiği şahıslardan çıkardığımız sonuçlara göre artık gerek siyasî gerek ilmî sebeplerle ilişki netleşmiş, Hanefî-Mu'tezilî şahısların sayısı artmış hatta Irak dışına yayılmaya başlamıştır. Bu suretle Kâdî Abdülcebbar ile birlikte artık yalnızca fakih kimliği belirgin olan "fakih" Mu'tezilîlerin değil, hem mütekellim hem de fakih kimliği aynı derecede görünür olan "fakih ve mütekellim" Hanefî-Mu'tezilîlerin, tabakât kitaplarında tasnif edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Eserlerde Hanefîlerin tasnifinde esas alınan bir diğer usûlün şehirlere göre tasnif olduğu söylenebilir. Bu tasnif biçimi incelendiğinde Hanefîlerin tasnifi açısından etki alanı en az olan yöntemin bu usûl olduğu anlaşılmaktadır. Zira tasnif yönteminin başlatıcısı olan Kâ'bî, bölgesel tasnif içerisinde Hanefî şahıslara yer vermezken, Kâdî Abdülcebbar yalnızca iki Hanefî-Mu'tezilî şahsa bu tasnif biçimi içerisinde yer vermektedir. Sonraki asırlarda da söz konusu tasnif yöntemi Hanefîlerin tasnifi açısından işlevsel görünmemiş olmalıdır ki, müellifler tarafından tercih edilmemiştir.

Genel olarak tabakât türü eserlerdeki Hanefî şahısların biyografileri incelendiğinde ise onların Hanefî kimliklerinin tanımlanmasında farklı tutumlar sergilendiği görülmektedir. Fukaha listeleri bu noktada Hanefî kimliği görmek adına çok daha işlevseldir. Tabakalarda tasnif edilen şahıslar söz konusu olduğunda ise bazen doğrudan, bazen ise ilim kanallarının zikredilmesi suretiyle dolaylı olarak Ashâbu Ebi Hanife ile ilişkiler açıklanmıştır. Bu noktada tespitlerimize göre müelliflerin, şahısların Hanefilik ile ilişkisini tanımlamada kullandıkları en önemli belirleyicilerinden biri "Kerhî'den ilim tahsil etmek"tir. Hanefî-Mu'tezilî şahıslara yönelik Mu'tezilî algının yönü ise olumlu bir düzlemde gerçekleşmiştir. Bu şahısların konularının, Şâfiî-Mu'tezilî bir müellif tarafından Mu'tezilî tabakalara doğru genişletilmesi ise Hanefilik-Mu'tezile etkileşimin Mu'tezile içerisinde tarihi bir vakıa olarak ilk dönemlerden itibaren kabul gördüğü göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle Mu'tezilî tabakât geleneğine göre yalnızca Hanefilikten Mu'tezile'ye doğru

gerçekleşen bir etkileşim kanalı bulunmamaktadır. Mu'tezile içerisinde Hanefiliğin tercihi de önemli bir etkileşim alanıdır.

Sonuç olarak Mu'tezilî tabakât türü eserlerde Hanefî-Mu'tezilî şahısların çeşitli şekillerde tasnif edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Hanefilik-Mu'tezile ilişkisini tespit noktasında bu eserlerin ciddi ipuçları barındırdığını ifade etmek gerekir. Eserler kronolojik bir şekilde incelendiğinde üç farklı coğrafya ve üç farklı çağın Hanefilik-Mu'tezile algısını yatay ve dikey düzlemde tetkik imkanı doğmaktadır. Bu yönüyle çalışmamızın, mezhepler arası ilişkilerin tetkiki açısından tabakât türü eserlerin önemini teorik ve pratik yönleriyle açığa çıkarma yönünde bir adım attığı söylenebilir. Konunun diğer yönü Hanefî tabakâtlar üzerinden Mu'tezilî algının inşasını içermekte olup, çalışmamızın devamı niteliğindeki bir diğer çalışmada Hanefî ve Mu'tezilî algının karşılaştırılması planlanmaktadır.

Kaynakça

- Adalar Subaşı, Derya. "Arap Edebiyatında Tabakât (Biyografi) Türünün Gelişimi". *Doğu Dilleri Dergisi* 6/1 (2022), 28-47.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. "Kaderî-Mürçîi Olarak Tanımlanan Şahıslar ve Mezhebî Aidiyet Problemleri". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 1 / 2 (Aralık 2018), 431-470. <https://doi.org/10.18403/emakâlât.476647>.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Arıkan, Adem. "Zeynüddin El-Âmilî'nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 19 (Ekim 2010), 87-112 .
- Arpağuş, Hatice K., "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Kâ'bî Örneği", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, İstanbul 2011.

- Aslan, Muhammed. “Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar”. *BÜİFD* 5/10 (2017/2), 269-290.
- Aydınlı, Osman. “Mu‘tezile Ekolünün Temel Kaynakları ve Özellikleri”. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. H. İbrahim Bulut. 33-89. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Aydınlı, Osman. “Mu‘tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni”, *İslami İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 9-41
- Bebek, Adil. “Kâ‘bî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 24/27.
- Cüşemî, Ebû Sa‘d el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme. *Risâletü İblis ila İhvânihi‘l-Menâhis*. thk. Hüseyin el-Müderrişî, Beyrut: Dârü‘l-Müntehabi‘l-Arabî, 1995.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 95-112.
- Hansu, Hüseyin. “Mu‘tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi”. *Marife*, 3/3 (2003), 55-71.
- İbn Kutluboğa, Ebu‘l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım. *Tâcu‘t-Terâcîm*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk: Dârü‘l-Kalem, 1992/1413.
- İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil fi‘t-Târîh*, nşr. Muhammed Yusuf Dekkak. Beyrut: Dârü‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, 1987.
- İbnü‘l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbu Tabakâtü‘l-Mu‘tezile*. thk. S.D. Wilzer. Beyrut, 2. Basım, 1407/1987.
- İbnü‘n-Nedîm, Ebû‘l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd. Tahran 1971.
- İbrahimoğlu, Yunus. *Mihne Sonrası Mu‘tezile Düşüncesinin Savunusu- Ebu‘l Hüseyin El-Hayyât Ekseninde*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Hafsi, İbrahim. "Recherches Sur Le Genre " Ṭabaqât " Dans La Littérature Arabe: III." *Arabica* 24/2 (1977), 150-186.
- Kâ'bî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî. *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. thk. Râcih el-Kürdî, Abdülhamid el-Kürdî, Hüseyin Hansu. Amman:Dâru'l-Hamed, 2014.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed. "Kitab Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ". *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* . thk. Fuad Seyyîd. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1974.
- Kaya, Mesut. "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakât Literatürü: Histogramik Bir İnceleme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-65.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketâibu'l-A'lâmi'l-Ahyâr*, Meclis-i Şûrâyı Millî, 1385.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 5 cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2. Basım, 1413/1993.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Leknevî, Abdülhay. *Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. M. Bedreddin Ebû Firâs. Kahire:Dâru'l-Mektebi'l-İslâmî, 1324.
- Makdisi, George. "Ṭabaqât'-Biography: Law And Orthodoxy In Classical Islam." *Islamic Studies* 32/4 (1993), 371-396.
- Sadiker, Ömer. "İbn Ebî Allân (1018)". *İslâm'ın Akılcıları Mu'tezilî Öncüler*. ed. Mehmet Azimli-Özden Kanter. İstanbul: Mana Yayınları, 2021, 393-396.
- Saymerî. Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*. Beyrut:Dâru'l-Mektebeti'l-Arabî, 1974.
- Temîmî, Takiyyüddin b. Abdülkâdir. *Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed Hulv. Kahire 1970.
- Timür, İhsan. "Bir Mezhep Savunusu Olarak Tabakât Eserleri: Takiyyüddîn et-Temîmî'nin et-Tabakâtü's-Seniyye'sine Yansıyan Hanefilik Savunusu". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 487-505. İstanbul: Ensar Neşriyat 2018.

- Ümit, Mehmet. “Hazar Zeydîleri ve Mu'tezilîler”. *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 231-254.
- Van Ess, J. “Abu'l-Qāsem Ka'bî”, *Encyclopædia Iranica* (Erişim 27 Mayıs 2023).
- Yapıcı, Asım. “Biz ve Onlar: İç ve Dış Dinî Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi”. *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*. ed. Hayati Hökelekli, Vejdi Bilgin. 247-279, Bursa: Kurav, 2015.
- Yaşar, Muhammed Yuşa. “Mu'tezile Tabakâtları Bağlamında Mu'tezile'nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi”. *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 37-83. İstanbul: Ensar Neşriyat 2018.
- Yıldırım, Ramazan. *Mutezîle'nin Kelamî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.

Tablo 1: Mu'tezilî Tabakatlarda Yer Alan Hanefî Şahısların Tasnifi

Ebu'l-Kasım el-Belhî, el-Kâ'bi (ö. 319/931)	Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025)	Hâkim el-Cüsemî(ö. 494/1101)	İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437)
Züfer b. Hüzeyl (ö.158/775)	Züfer b. Hüzeyl	Züfer b. Hüzeyl	Züfer b. Hüzeyl
Ebü Mu'tî Hâkim b. Abdullah el-Küreşî (ö.199/814)	Muhammed b. Şucâ es-Selcî	Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189/805)	Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî
Muhammed b. Şucâ es-Selcî (ö.266/880)	Ebu'l-Kasım el-Belhî, el-Kâ'bi (8. Tabaka)	Ebü Mu'tî el-Belhî	Ebü Mu'tî el-Belhî
Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854)	Ebü Said el-Berdâî (ö.317/930) (9. Tabaka)	Muhammed b. Şucâ es-Selcî	Muhammed b. Şucâ es-Selcî
	Ebul-Kâsım İbn Sühleveyh (ö. IV./X. asır) (10. Tabaka)	Ebü Hâzım (ö.292/904)	İsâ b. Ebân
	Ebü Abdullah el-Basrî (ö.369/979-80) (10. Tabaka)	İsâ b. Ebân (ö.221/836)	Muhammed b. Semâa
	Ebu'l-Hasan el-Ezrak et-Tenûhî (ö. 378/988) (10. Tabaka)	Muhammed b. Semâa (ö.233/848)	Ali b. Müsa el-Kummî
	Ebü Bekr el-Buhârî (ö. IV./ X. asır) (10. Tabaka)	Ali b. Müsa el-Kummî (ö.305/917)	Kerhî
	Ebü Ahmed el-Askerî el-Abdekî (ö. 347/958?) (10. Tabaka)	Kerhî (ö.340/952)	Ebü Bekir er-Râzî el-Cessas
		Ebü Bekir er-Râzî el-Cessas (ö.370/981)	Ebü Sehl el-Zeccâcî
		Ebü Sehl el-Zeccâcî (ö. IV./X. asır)	Ebü Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl
		Ebü Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl (ö.388/998)	Ahmed İbn Ebî Duâd (7. Tabaka)
		Ebü Ali eş-Şâşî (ö.344/955)	Ebu'l-Kasım el-Belhî (8. Tabaka)
		Ebü Zeyd ed-Debûsî (ö.430/1039)	Ebü Said el-Berdâî (9. Tabaka)
		Kudurî (ö.428/1037)	Ebü Abdullah el-Basrî (10. Tabaka)
		Ahmed İbn Ebî Duâd (ö.240/854) (7. Tabaka)	Ebu'l-Hasan el-Ezrak et-Tenûhî (10)
		Ebu'l-Kâsım el-Belhî, el-Kâ'bi (8. Tabaka)	Ebü Ahmed el-Askerî el-Abdekî (10. Tabaka)
		Ebü Said el-Berdâî (9. Tabaka)	Ebü Bekr el-Buhârî (10. Tabaka)
		Ebü Abdullah el-Basrî (10. Tabaka)	Ebu'l-Kasım İbn Sühleveyh (10. Tabaka)
		Ebu'l-Hasan el-Ezrak et-Tenûhî (10. Tabaka)	Ebü Abdullah ed-Dâî (11. tabaka)
		Ebü Bekr el-Buhârî (10. Tabaka)	Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Huneyf (11. Tabaka)
		Ebü Ahmed el-Askerî el-Abdekî (10. Tabaka)	Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (12. Tabaka)
		Ebu'l-Kasım İbn Sühleveyh (10. Tabaka)	İbnü'l-Melâhimî (ö.536/1141) (12. Tabaka)
		Ebü Abdullah ed-Dâî (ö. 360/971) (11.Tabaka)	İsmâil b. Ebü Sad es-Semmân (12. Tabaka)
		İbn Allân (ö.409/1019) (11.Tabaka)	
		İbn Huneyf (ö. IV./X. asır) (11.Tabaka)	
		Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1054) (12. Tabaka)	
		İsmâil b. Ebü Sad es-Semmân (ö.445/1053) (12. Tabaka)	
		Ebü Nasr er-Rüzmecânî (ö. V./XI. asır?) (12. Tabaka)	
		Ebu Hamid en-Nisâburî (ö.433/1041-1042)(12. Tabaka)	

Not: Tablodaki isimler hem müelliflere hem de müelliflerin tasnif yöntemlerine göre sınıflandırılmıştır. Fukaha Listeleri mavi; bölgesel tasnif pembe; Mu'tezilî tabakalar ise yeşil renkle temsil edilmiştir.